

Əlyazması hüququnda

MUXTAR KAZIM OĞLU İMANOV

AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA GÜLÜŞÜN
GENEZİSİ VƏ POETİKASI

10.01.09. – Folklorşünaslıq

Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2007

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
Folklor İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Rəsmi opponətlər: AMEA-nın həqiqi üzvü
İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

AMEA-nın müxbir üzvü
Azad Mövlud oğlu Nəbiyev

Filologiya elmləri doktoru, professor
Qəzənfər Məhəmməd oğlu Paşayev

Apartıcı müəssisə: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Müdafiə 30 mart 2007-ci ildə saat 14⁰⁰ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu nəzdindəki N.01.201 Dissertasiya Şurasının əsasında yaradılmış D.01.201 Birdəfəlik Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Baki, İçərişəhər, 8-ci Kiçik Qala döngəsi, 31

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat 26 fevral 2007-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının
elmi katibi,

filologiya elmləri namizədi: R.Z. Xəlilov

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında gülüşün ayrılmaz xüsusiyyət kimi özünü göstərdiyi janrlar var. Lətifə və qaravəlli belə janrlardandır. Amma xalq gülüşü heç də bu janrlarla məhdudlaşmır. Yas mərasimləri ilə bağlı nümunələri çıxsaq, gülüşə folklorun yerdə qalan bütün janrlarında rast gəlmək olar. Təsadüfi deyil ki, ədəbiyyatşünaslığımızda Azərbaycan satirik şeirinin qaynaqlarından bəhs olunarkən yumoristik bayatılara xüsusi diqqət yetirilir; atalar sözü və məsəllərin özünəməxsusluğundan danışılarkən yumor bu nümunələrin səciyyəvi cəhətlərindən biri kimi araşdırılır; rus və Azərbaycan folklorşünaslığında nağıllar təsnif edilərkən «satirik nağıllar» xüsusi qrup kimi götürülür və həmin ad altında ayrıca öyrənilir. Müşahidələr göstərir ki, holavar, sayacı sözü, bayatı, oxşama, tapmaca, atalar sözü və məsəl, qoşma, gəraylı, lətifə, qaravəlli, nağıl, dastan, əfsanə, rəvayət, xalq dramı və s. poetik şəkil və janrlarda gülüş bu və ya digər dərəcədə özünü göstərməklə folklorun həm lirik, həm epik, həm də dramatik növünü əhatə edir. Müxtəlif ədəbi növ və janrları əhatə etməsi və folklorda mühüm yer tutması xalq gülüşünü sistemli araşdırmaq zərurətini ortaya çıxarır. Ehtiyac yaranır ki, xalq gülüşü bir əksətdirmə prinsipi kimi xüsusi tədqiq edilsin, bu prinsipin səciyyəvi cəhətləri üzə çıxarılsın, xalq gülüşünün müxtəlif ədəbi növ və janrlar üçün ümumi olan xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilsin. Xalq gülüşünə ümumilikdə nəzər salınması bu sahədə həlli vacib olan problemləri ayırd etməyə geniş imkan yaradır. Lətifə, nağıl, qaravəlli, dastan və s. janrlar əsasında xalq gülüşünə ümumi nəzər salmaqla az öyrənilən məsələlərə diqqət yetirməli oluruq. Aydın olur ki, xalq gülüşünə aid eyni bir cəhətin ayrı-ayrı janrlarda təkrarlanıb sistem yaratması bu gülüşün qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirməyi, xalq gülüşünə aid əlamətlərin yazılı ədəbiyyatdakı satira əlamətlərindən fərqli şəkildə təzahür etməsi xalq gülüşünün özünəməxsusluğunu üzə çıxarmağı mühüm vəzifəyə çevirir. Belə bir qənaət yaranır ki, müxtəlif janrlarda təkrar olunan cəhətləri üzə çıxarmadan, yazılı ədəbiyyatdan fərqli əlamətləri müəyyənləşdirmədən xalq gülüşünün poetikasını işləyib ortaya qoymaq mümkün deyil.

Xalq gülüşünün poetikası onun genezisi ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Mifoloji elementlərin qismən üzdə olduğu folklor nümunələrinin genezisini araşdırmaq nə qədər vacibdirsə, komik folklor nümunələrinin də genezisini araşdırmaq bir o qədər vacibdir. Komik folklor nümunələrində arxaik elementlər daha dərin qatlarda – «real» əhvalatlar arxasında gizlənsə də, həmin elementlərin tədqiqata cəlb edilməsi xalq gülüşünün poetikasını düzgün istiqamətdə öyrənməyə təkan verir, xalq gülüşünün magik mahiyyəti onun estetik mahiyyətini tədqiq etməkdə açar rolunu oynayır. Mifoloji obrazlardakı kaos və kosmos başlanğıcı komik obrazlardakı mənfi və müsbət qütblərin arxaik kökü ki-

mi götürülərkən, komik folklor mətnləri qədim inamlar, mifoloji görüşlər və mərasimlər baxımından götür-qoy edilərkən xalq gülüşünün bir sıra mübahisəli məsələlərinə aydınlıq gətirmək mümkün olur.

Mövzunun araşdırılma tarixi. Azərbaycan folklorşünaslığında xalq gülüşünün araşdırılması lətifələrin tədqiq edilməsindən başlayır. Folklorşünaslığımızda lətifələrlə bağlı ilk elmi əsərlərdən biri H.Zeynallının «Molla Nəsrəddin» məqaləsidir.¹ Məqalə 1927-ci ildə nəşr olunan «Molla Nəsrəddin məzhəkələri» kitabına ön söz kimi yazılıb. Molla Nəsrəddin lətifələrinin sonrakı nəşrlərinə yazılmış ikinci məşhur ön söz M.H.Təhmasibə məxsusdur.²

Lətifə janrı haqqında elmi fikirlərin bir mənbəyi də folklorşünaslıq sahəsində hazırlanmış dərsliklərdir. P.Əfəndiyevin «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı»³, V.Vəliyevin «Azərbaycan folkloru»⁴ dərsliklərində lətifələr xüsusi bölmə daxilində şərh və təsnif edilir.

Folklorşünaslığımızda Molla Nəsrəddin lətifələrinin (digər janrlarla yanaşı) müxtəlif ölkələrdə yayılması məsələlərindən bəhs edən əsərlər də var. İ.Abbaslının «Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində»⁵, Q.Paşayevin «Kərkük folklorunun janrları»⁶, V.Hacıların «Gürcüstanda türk xalq ədəbiyyatı ənənələri»⁷ adlı monoqrafiyaları belə əsərlərdəndir.

Lətifə janrının sistemli araşdırılmasına T.Fərzəliyevin «Azərbaycan xalq lətifələri»⁸ monoqrafiyasında rast gəlirik. Həmin əsərində T.Fərzəliyev özündən əvvəlki araşdırmaları, o cümlədən M.Sultanov və M.H.Təhmasib kimi alimlərin mülahizələrini götür-qoy edib, Molla Nəsrəddin və prototiplik məsələsinə yekun vurur, Molla Nəsrəddin obrazını konkret tarixi şəxsiyyətlə məhdudlaşdırmağın yanlış meyl olduğunu bildirir, başqa janrlarla müqayisədə lətifənin özünəməxsus cəhətlərini üzə çıxarır. T.Fərzəliyevin xalq gülüşü sahəsində araşdırmaları lətifə janrı ilə məhdudlaşmır. Folklorşünas ayrı-ayrı məqalələrində atalar sözü və məsəlləri, xalq oyun və tamaşalarını komizm baxımından tədqiq edir, həmçinin xalq gülüşünün yazılı ədəbiyyata təsiri məsələlərinə toxunur.

M.H.Təhmasib, B.Abdulla, A.Xürrəmçizi və başqa tədqiqatçıların mövsüm-mərasim folkloru ilə; Ə.Sultanlı, A.Nəbiyev, E.Aslanov və başqa tədqiqatçıların xalq dramları ilə; İ.İbrahimov, A.Xəlilov və baş-

¹ Zeynalli H. Molla Nəsrəddin // Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1983, s. 114-149

² Təhmasib M.H. Müqəddimə // Molla Nəsrəddin lətifələri. Bakı: Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1965, s. 3-16

³ Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1981, s.138-144

⁴ Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, s.289-297

⁵ Abbasov İ. Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində. Bakı: Elm, 1977

⁶ Paşayev Q. Kərkük folklorunun janrları. Bakı: Elm, 2003

⁷ Hacılar V. Gürcüstanda türk xalq ədəbiyyatı ənənələri. Bakı: Səda, 2005

⁸ Fərzəliyev T. Azərbaycan xalq lətifələri. Bakı: Elm, 1971

qa tədqiqatçıların atalar sözü və məsəllərlə; S.Paşayevin əfsanələrlə; M.Arif, R.Qafarlı, T.Orucov və başqa tədqiqatçıların qaravəllilərlə; M.H.Təhmasib, N.Cəfərov, F.Bayat və başqa tədqiqatçıların dastanlarla; O.Əliyev, R.Xəlilov, Ə.Əsgər və başqa tədqiqatçıların nağıllarla bağlı araşdırmaları birbaşa və ya dolaylı şəkildə xalq gülüşü məsələlərini də əhatə edir. Ə.Əsgərin «Azərbaycan sehrli nağıllarında qəhrəman (səciyyəsi və mənşəyi)» mövzusunda namizədlik dissertasiyası,⁹ xüsusən həmin dissertasiyanın «İronik surətlər» fəslində xalq gülüşünün genezis və poetikasını öyrənməkdə mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Aşıq sənəti sahəsində araşdırmalar aparan M.Həkimov, Q.Namazov, H.İsmayılov, M.Qasımlı, S.Qəniyev, M.Cəfərli və başqa folklorşünaslar son dövrlərdə genezis və poetika problemlərinə daha çox diqqət yetirirlər. Aşıq sənətinə dair son tədqiqatlarda aşıq sənəti və sufizm əlaqələri diqqət mərkəzinə çəkilir. Xalq gülüşünün mühüm yer tutduğu aşıq ədəbiyyatının mənşəcə sufizmlə əlaqələndirilməsi və bu istiqamətdə elmi əsərlər yazılması öz başlanğıcını sufizmdən götürən bəktəşilikdə yumorun təsadüfi səciyyə daşmadığını elmi şəkildə əsaslandırmağa və bəktəşi lətifələrinin poetikasını düzgün istiqamətdə araşdırmağa kömək edir.

Azərbaycan folklorunda gülüşün genezisini öyrənməkdə M.Seyidov, A.Acalov, A.Hacı, İ.Öməroğlu, A.Şükürov, C.Bəydili, S.Rzasoy, R.Əliyev və başqa tədqiqatçıların mifologiyaya dair araşdırmaları da az əhəmiyyət daşımır.

M.Cəfər, Ə.Mirəhmədov, K.Məmmədov, B.Nəbiyev, Y.Qarayev, T.Hacıyev, İ.Həbibbəyli, A.Səfiyev, Q.Kazimov, İ.Ağayev, K.Əliyev, K.Hüseynoğlu, V.Nəbioğlu, A.Əmrəhoğlu, B.Əhmədov və başqa tədqiqatçıların yazılı ədəbiyyatda bədii gülüş və ümumən poetika məsələlərindən bəhs edən müxtəlif səpkili əsərləri müqayisələr aparmağa, xalq gülüşünün yazılı ədəbiyyatdakı gülüşdən fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Mövzunun araşdırılması tarixini qısaca olaraq Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı çərçivəsində izləsək də, qeyd etməliyik ki, dissertasiyada O.M.Freydenberq, V.Y.Pröpp, M.M.Baxtin, E.M.Meletinski, Y.M.Lotman, B.A.Uspenski, S.Y.Neklyudov kimi rus, C.C.Frezer, E.B.Taylor, B.Terner, K.Levi-Stros, R.Bart kimi Avropa, Ə.İnan, O.Ş.Gökyay, B.Ögel, A.Y.Ocak, E.D.Tursunov kimi türk ədəbiyyatşünaslarının genesiz və poetika məsələləri ilə bağlı qənaətləri əsaslı şəkildə nəzərə alınıb.

Dissertasiyanın araşdırma obyektini, məqsəd və vəzifələri. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının gülüşü özündə ehtiva edən müxtəlif janrları dissertasiyanın əsas araşdırma obyektidir. Müqayisələr apar-

⁹ Əsgərov Ə. Azərbaycan sehrli nağıllarında qəhrəman (səciyyəsi və mənşəyi). Namizədlik dissertasiyası. Bakı: 1992

maq üçün müəllif yeri gəldikcə başqa türk xalqlarının da folkloruna müraciət edir.

Azərbaycan folkloru əsasında xalq gülüşünün arxaik köklərini üzə çıxarmaq, xalq gülüşünün poetikası ilə bağlı mühüm cəhətləri müəyyənləşdirmək dissertasiyada əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulub. Bu məqsədlə müəllif bir sıra vəzifələrin yerinə yetirilməsini vacib sayıb:

– gülüşün qədim çağlarda magik mahiyyət daşıdığını və doğuluş simvolu olduğunu əsaslandırmaq;

– arxaik dünyagörüşdəki üçtərəfli (aşağı – yuxarı – orta) qarşılaşma sisteminə əsaslanıb komik konfliktin kəskin qarşıdurmadan uzaq olmasına, komik folklor nümunələrində qarşılaşan tərəflərin vahid orqanizm təşkil etməsinə diqqət yetirmək;

– Molla Nəsrəddin lətifələrinin bayram mərasimləri və meydan tamaşaları ilə əlaqəsinə nəzər salmaq;

– özündə bədxahlıq və xeyirxahlıq elementlərini birləşdirən mifoloji dərvişlə komik dərviş arasında genetik bağlılığı aşkar etmək;

– keçəl obrazının mənşəyini nəzərdən keçirmək və bu obrazda eybəcərliklə gözəlliyin komik təzadını araşdırmaq;

– yazılı ədəbiyyatla müqayisədə parodiyanın xalq ədəbiyyatında özünəməxsusluğunu üzə çıxarmaq;

– folklorda parodiyanın hökmdar və taxak, bahadır və yalançı pəhləvan, doğru və yalan, ağıllı və axmaq kimi paralellərini tədqiq etmək;

– gözlənilməz hərəkətlərə yol verib, davranış normasından kənara çıxmağın «Dədə Qorqud» və «Koroğlu» dəlilləri üçün səciyyəvi cəhət olduğunu diqqət mərkəzinə çəkmək, Dəli Domrul, Dəli Qarcar kimi obrazların indiyəcən mübahisə doğuran cəhətlərinə münasibət bildirmək;

– Koroğlu və Keçəl Həmzə obrazlarının müqayisəli təhlilini vermək;

– «Koroğlu» eposunda komizmi mərd və namərd qarşılaşması əsasında araşdırmaya cəlb etmək;

– Koroğlu obrazında bahadırlıqla kələkbazlığın vəhdət yaratmasına diqqət yetirmək və bu cəhətin qəhrəmanlıq eposunun poetikasına təsirini öyrənmək.

Dissertasiyanın elmi yenilliyi. Dissertasiya Azərbaycan folklorşünaslığında xüsusi olaraq xalq gülüşünün genezisi və poetikasına həsr olunan ilk tədqiqat əsəridir. Xalq gülüşünün Azərbaycan folkloru əsasında sistemli araşdırılmasına ilk dəfə bu əsərdə təşəbbüs göstərilir.

Dissertasiyada xalq gülüşünün arxaik kökləri tədqiq edilir, xalq gülüşünün günəş obrazı ilə bağlı olmasına, doğuluş simvolu kimi özünü göstərməsinə, ölümdən xilas etmə məzmununu daşmasına xüsusi diqqət yetirilir və müəllif yazılı ədəbiyyata aid edilən «öldürücü gülüş» meyarını yeri gəldi-gəlmədi komik folklor nümunələrinə tətbiq etməyi yanlış tendensiya sayır. Həyatverici gülüşün aparıcı yer tutduğu folklorda komik konfliktin kəskin qarşıdurmadan uzaq olması dissertasiyada mühüm qənaət kimi irəli sürülür. Belə hesab edilir ki, folkordakı komik

konflikt arxaik dünyagörüşdəki üçtərəfli (aşağı – yuxarı – orta) qarşılaşma sistemi ilə səsleşir və bu konfliktdə qarşılaşan tərəflər vahid orqanizmin tərkib hissəsinə çevrilir.

İlk dəfə olaraq Molla Nəsrəddin lətifələri bayram mərasimləri və meydan tamaşaları ilə müqayisə fonunda araşdırılır, komik fiqurlara oyun və oyunbazlıq prizmasından nəzər salınır, lətifənin baş qəhrəmanını ətrafdakı adamlarla eyni oyunun iştirakçısı kimi xarakterizə edilir.

İlk dəfə olaraq mifoloji dərviş və komik dərviş obrazları arasındakı genetik bağlılıq xüsusi araşdırmaya cəlb edilir, xeyirxahlıq və bədxahlıq elementlərinin mifoloji dərvişdə təzahürü müsbət və mənfi cəhətlərin komik dərvişdə qaynayıb-qarışmasının mənbəyi kimi nişan verilir.

Azərbaycan folklorşünaslığında ilk dəfə olaraq qızıl saçlı qəhrəman keçəl obrazının genetik mənbələrindən biri kimi götürülür və dondan-dona girən keçəldə gözəlliklə eybəcərliyin komik təzadı araşdırma predmetinə çevrilir.

Azərbaycan folkloru əsasında «ciddi» və gülməli paralelinin diqqət mərkəzinə çəkilməsi, yazılı ədəbiyyatla müqayisədə parodiyanın folkloradakı özünəməxsusluğunun araşdırma predmetinə çevrilməsi dissertasiyanın mühüm yeniliklərindən sayıla bilər. Parodiyanın xalq ədəbiyyatındakı hökmdar və təlxək, bahadır və yalançı pəhləvan, doğru və yalan, ağıllı və axmaq kimi səciyyəvi tərəflərinin aşkar edilib xüsusi tədqiq olunması folklorşünaslıqda ilk təcrübədir.

Dissertasiyanın bir yeniliyi də qəhrəmanlıq eposunda komizm elementlərinin araşdırılması ilə bağlıdır. Eposun aparıcı surətlərində təzahür etdiyindən bu elementlər dissertasiyada təsadüfi yox, səciyyəvi əlamətlər kimi qiymətləndirilir, gözənilməz hərəkətlərə yol verib, normadan kənara çıxan və yumoristik şişirtmə əsasında təqdim edilən «Dədə Qorqud» və «Koroğlu» dəliləri qəhrəmanlıq eposu üçün xarakterik obrazlar sayılır. Folklorşünaslıqdakı mövcud elmi fikirlər nəzərə alınmaqla dissertasiyada «Koroğlu» eposuna kələkbazlıq motivi əsasında xüsusi nəzər salınır. Koroğlu və Keçəl Həmzə obrazlarındakı ortaq cəhətlər üzə çıxarılır, ilk dəfə olaraq komiklik mərd və namərd qarşılaşması baxımından araşdırılır, kələkbazlığın bahadırılıqla vəhdət yaradıb eposun poetikasına və baş qəhrəmanın strukturuna əsaslı təsir göstərməsi yeni müddəə kimi irəli sürülür.

Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsasları. Dissertasiyada tarixi-müqayisəli və semiotik metodların imkanlarından istifadə olunub. Mövzunun lazımı səviyyədə araşdırılması üçün müəllif tarixi-müqayisəli və semiotik metodlar əsasında tədqiqatlar aparan Azərbaycan və dünya ədəbiyyatşünaslarının nəzəri fikirlərinə istinad edib.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyada irəli sürülmüş müddəələr xalq gülüşünün ayrı-ayrı janrlar üzrə öyrənilməsinə, xalq gülüşünün yazılı ədəbiyyatdakı satira və yumorla müqayisəli araşdırılmasına kömək edə bilər.

Dissertasiyadan şifahi xalq ədəbiyyatına və ədəbiyyat nəzəriyyəsinə aid yeni dərslərin yazılmasında istifadə oluna bilər.

İşin aprobeşiyası. İş AMEA Folklor İnstitutunun Türk Xalqları Folkloru şöbəsində yerinə yetirilib. Tədqiqatın əsas müddəaları ayrı-ayrı məqalələrdə, II və III Uluslararası Folklor Konfranslarının materiallarında, «Gülüşün arxaik kökləri» (Bakı, Elm, 2005) və «Xalq gülüşünün poetikası» (Bakı, Elm, 2006) monoqrafiyalarında əks olunub.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, dörd fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

I FƏSİL. XALQ GÜLÜŞÜNÜN MAGİK VƏ ESTETİK MAHIYYƏTİ

1.1. Məsələnin qoyuluşu

Folklorada komizmin ümumi estetik mahiyyətini araşdırarkən öldürücü gülüş məsələsinə aydınlıq gətirmək lazımdır. Çünki yazılı ədəbiyyatdakı satirik əsərlərlə əlaqədar meydana çıxan «öldürücü gülüş» ifadəsindən xalq gülüşünün təhlilində də tez-tez istifadə edilir. Yazılı ədəbiyyatdakı satira kimi xalq gülüşü də silaha bənzədilir və bu silahın öldürücü atəş açmağından bəhs olunur. Uzun illər xalq gülüşünə bu meyarla yanaşılmasını əsassız hesab etmək, əlbəttə, düzgün olmazdı. Xalq gülüşündə öldürücülük xüsusiyyəti axtaran folklorşünaslar, görünür, folkloradakı xeyir-şər qarşılaşmasına əsaslanırlar. Doğrudan da, bu qarşılaşma bir çox folklor nümunələrində şər qüvvənin tamamilə sıradan çıxarılmasının təsviri ilə başa çatır. Nağıllarda zülmkar padşahların, hiyləgər vəzirlərin, cadugər dərvişlərin, göygöz kosaların qılından keçirilməsi epizodlarına rast gəldikdə bu epizodlardan səhv nəticə çıxarılır: səhrli və didaktik nağıllarda, eləcə də dastanlarda müşahidə olunan mənfi qəhrəmanlar istər-istəməz komik folklor nümunələrində də axtarılır və bəd-xah əməllərinə görə öldürücü gülüşə tuş olan qəhrəmanları üzə çıxarmaq komik məzmunlu süjetlərin təhlilində başlıca vəzifələrdən biri sayılır. Amma öldürücü gülüşün folklor üçün aparıcı estetik amilə çevrilib-çevrilmədiyinin o qədər də fərqi nə varılmaz. Fərqi nə varılsa, aydın olar ki, folklorada öldürücü gülüşün olsa-olsa, müəyyən elementləri özünü göstərir. Öldürücü gülüş elementlərini özündə birləşdirən folklor mətnləri isə tək-tükdür. Beş cilddə nəşr edilmiş Azərbaycan nağılları içərisində yalnız «Şirvan qazısı»¹⁰ və «İmam»¹¹ kimi nağıllar belə nümunələrdən hesab edilə bilər. «İmam» və «Şirvan qazısı» kimi nağıllar göstərir ki, folklorada

¹⁰ Azərbaycan nağılları: 5 cildə, II c. / Tərtib edən İ. Axundov. Bakı: Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1961, s.348-352

¹¹ Azərbaycan nağılları: 5 cildə, I c. / Tərtib edən M.H.Təhmasib. Bakı: Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1960, s.291-301

müəyyən qədər satira elementləri özünə yer tapa bilər. Amma bu faktlar xalq gülüşünün yazılı ədəbiyyatdakı gülüşlə eyniyyət təşkil etdiyini və satirinin folklor üçün səciyyəvi gülüş forması olduğunu söyləməyə əsas vermir.

Yumora gəldikdə isə unudulmamalıdır ki, xalq ədəbiyyatındakı yumoru yazılı ədəbiyyatdakı yumor ölçüləri ilə araşdırmaq da yanlış nəticələrə gətirib çıxarır. Bu səbəbdən bir çox tədqiqatçılar «xalq yumoru» ifadəsini işlədir və həmin ifadə ilə folkloradakı yumorun yazılı ədəbiyyatdakı yumordan fərqli mahiyyət daşımağına xüsusi işarə edirlər.

Beləliklə, aydın olur ki, komik folklor nümunələri araşdırmaya cəlb edilərkən xalq gülüşünün özünəməxsusluğu nəzərə alınmalı, bu gülüşün yazılı ədəbiyyatdakı gülüşlə üst-üstə düşən və düşməyən cəhətlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

1.2. Xalq gülüşünün magik mahiyyəti

Arxaik dünyagörüş sistemində gülüş doğuluş və həyat simvoludur. V.Y.Propp gülüşün həyatvericilik funksiyasını inisiyasiya mərasimi ilə əlaqələndirir. Məlumdur ki, inisiyasiya mərasimi insanın müvəqqəti ölüm mərhələsi keçərək yeni mahiyyət qazanması ilə bağlı olan qədim mərasimlər sırasına daxildir. Mərasimin izlərinə dünya xalqlarının müxtəlif folklor nümunələrində rast gəlmək mümkündür. Həmin nümunələrə yerli-yerində istinad edən V.Y.Propp belə qənaətə gəlir ki, müvəqqəti ölümdən – o dünyadan qəhrəman gülə-gülə, heç olmasa gülümsəyə-gülümsəyə qayıdır. Yəni yenidən doğulma gülüş vasitəsilə baş verir.¹² Bu inamın müəyyən əlamətlərini «Göy təpə göyərdi, ərim məni döyərdi» adlı Azərbaycan nağılında¹³ də müşahidə edirik:

1. inisiyasiya yeniyetmə oğlanlarla bağlı olduğu kimi, bu nağılda da məhz gənc şahzadədən bəhs olunur;

2. inisiyasiya mərhələsi keçən yeniyetmə uzaq səfərə – o dünyaya yollandığı kimi, bu nağılda da şahzadə «hər yeri gəzir» (halbuki nağıllarda xəstə şahzadələr, adətən, səfərə çıxmırlar, əksinə, dünyanın bütün loğmanları onların yanına gətirilir);

3. o dünyaya – müvəqqəti ölüm məkanına qədəm qoyan yeniyetmə qatıyən gülməməlidir, bu nağılda da şahzadənin üzü gülmür;

4. inisiyasiya mərasimində müvəqqəti ölüm mərhələsini keçən yeniyetmənin dirilər aləminə qədəm basıb yenidən doğulmağı gülüş vasitəsilə baş verdiyi kimi, bu nağılda da şahzadənin həyata yenidən qayıtması məhz gülüşün sayəsində baş tutur.

Gülüşün kənar bir yaradıcı olmadan birbaşa doğuluş mənbəyi kimi özünü göstərməsini güləndə ağızdan gül tökülən qadın obrazlarının təmsalında daha qabarıq şəkildə görə bilərik. V.Y.Propp nağıllarda

¹² Пропп В.Я. Фольклор и действительность. Москва: Наука, 1976, с.184

¹³ Azərbaycan nağılları: 5 cildə, IV c./ Tərtib edən N.Seyidov. Bakı: Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1963, s.144-150

gülüşündən güllər yaranan gözəllərin qadın (ana) yox, qızlardan ibarət olmasını xüsusi nəzərə çatdırır və göstərir ki, bu cür gülüş həmin qızların sevilib-seçilməsinin əsas səbəbinə çevrilir. Amma folklor nümunələri V.Y.Proppun yuxarıdakı tezisində qadın (ana) məsələsini dəqiqləşdirməyi tələb edir. Məsələ burasındadır ki, gülüşündən güllər əmələ gələn gözəllər heç də yalnız subay qızlardan ibarət olmur, onların sırasında qadın (ana) obrazına da rast gəlirik. Məsələn, «Bəxtiyarla Pəri xanım» nəğlində Güli qah-qah xanım (yəni gülüşündən gül əmələ gələn xanım) pəri qızların anasıdır. Deməli, gülüş və gül motivində əsas məsələ gözəlin subay qız, yaxud qadın (ana) olmasında yox, kənar bir yaradıcı olmadan gözəlin gülüşünün yaradıcı bir qüvvə kimi özünü göstərməsindədir. Güli qah-qah obrazını yunan mifologiyasında məhsuldarlıq ilahəsi olan Demetra ilə müqayisə etmək olar. Demetra da qız anasıdır. Amma Persefona adlı bu qızın hansı allahdan yaranması ilə Demetranın təbiətə təsir göstərərək, torpağa bar-bərəkət verməsi arasında heç bir əlaqə yoxdur. Demetra torpağa öz gülüşü ilə təsir göstərir və burada kənar bir yaradıcı qüvvə iştirak etmir.¹⁴

Dünyanın müxtəlif xalqları ilin bayram günlərində xüsusi tədbirlər həyata keçirməklə ritual gülüşə nail olmağa, bu yolla təbiətə təsir göstərməyə çalışıblar. Bizim Novruz bayramında oxunan məşhur «Kosa-kosa» nəğməsi də, çox güman ki, təbiətə təsir göstərmək, torpağı bar-bərəkətli etmək məqsədilə meydana gəlib. Bu məqsədin həyata keçməsində ən başlıca rol məhz gülüş oynayır. Eyni adlı tamaşanın tərkib hissəsi olan «Kosa-kosa» nəğməsi kosanın komik zahiri görkəmi və bəmərə hərəkətləri ilə vəhdət yaradaraq magik təsir gücünü birə-beş artırır.

Təke haqqındakı bir çox nəğmələrin «Kosa-kosa» nəğməsi ilə həm məzmun, həm də formaca yaxınlığı əsas verir ki, bir vaxtlar qoyunçuluğa magik təsir göstərmək məqsədilə xüsusi sayacı mərasimlərinin keçirildiyini və bu mərasimlərdə gülüşün aparıcı komponent kimi mühüm rol oynadığını qeyd edək.

Beləliklə, aydın olur ki, gülüşün magik mahiyyəti ilə onun estetik mahiyyəti arasında qırılmaz əlaqə var. Doğuluş və dirçəlişə nail olmaq üçün gülüşü magik təsir vasitəsi sayan xalq komik folklor mətnlərində həyatveçricilik ideyasını ana xəttə çevirir. Folklor mətnlərində gülüşün həyatverici məzmun daşmasını, hansısa qüvvəni məhv etmək ideyasının xalq gülüşü üçün aparıcı cəhət olmamasını folklorda komik konfliktin səciyyəsi daha aydın şəkildə göstərir.

1.3. Komik qarşıdurma

B.Ternerin qənaətinə görə, əski təsəvvürdə bir-birinə zidd olan ağ və qara simvolları ilə yanaşı, onların qovuşduğunu bildirən Orta qırmızı simvolu da vardır.¹⁵ Bu cür Orta simvoluna türk mifologiyasında da

¹⁴ Кун Н.А. Легенды и мифы древней Греции. Москва: Просвещение, 1974, с.64

¹⁵ Тернер В. Символ и ритуал. Москва: Наука, 1983, с.100-104

rast gəlirik. Türk mifologiyasına görə, Yuxarı və Aşağı dünyalardan əlavə, Orta dünya da mövcuddur. Orta dünya Yuxarı ilə Aşağıni birləşdirir. Yerlə göyün, kişi ilə qadının birləşməsi məhz Orta dünyaya aid olan amildir. Gur işıqla zil qaranlıq Orta dünyada adi işıqlaşma kimi meydana çıxır. Yuxarı dünyada gələcək, Aşağı dünyada keçmiş bərqərar olursa, həmin zamanlar Orta dünyada indiki zaman şəklində bir-birinə yaxınlaşır. Ağacın budaqları Yuxarı, ağacın kökü Aşağıya aiddirsə, köklə budaqları birləşdirən gövdə məhz Orta dünyaya daxildir.¹⁶

Türk mifologiyasında müşahidə etdiyimiz Orta dünya təsəvvürü folklorda, xüsusən heyvanlarla bağlı nağıllarda qabarıq nəzərə çarpır. Folklorşünaslar nağıllarda qəhrəmanların hərəkətlərini, adətən, xeyirlə şərin mübarizəsi, xeyrin şəər üzərində qələbəsi baxımından qiymətləndirirlər. Halbuki heyvanlar aləmindən bəhs edən nağılların bir çoxunda hansı heyvanın xeyir, hansı heyvanın şəər təmsilçisi olduğunu söyləmək çətindir. Bu nağıllarda mübarizə xeyirlə şərin mübarizəsindən daha çox, hiyləgərin maymaqla mübarizəsi şəklində ortaya çıxır. Məsələn, «Tülki, tülkü, tünbəki» nağılında xeyirlə şərin mübarizəsini axtarsaq, onda yəqin ki, tısbağa xeyrin təmsilçisi kimi qəbul edilməlidir və məlum məntiqə görə, nağıl onun qələbəsi ilə sona çatmalıdır. Lakin nağılın məzmunundan bəlli olduğu üzrə, quyu dibinə düşüb çıxılmaz vəziyyətdə qalan heyvanlar arasında hamıdan əvvəl uduzan tısbağa olur. Ona görə də «Tülkü, tülkü, tünbəki» tipli nağıllarda konfliktli xeyirlə şəər arasında yox, ağıllı ilə axmaq arasında axtarmaq lazım gəlir.

Folklor mətnlərində tez-tez rast gəldiyimiz kələkbazlar müxtəlif qütblər arasında kəskin ayrılığı aradan qaldıran obrazlardır. E.M.Meletinski bu baxımdan qarğanı yerlə göyü, ölümə həyatı qovuşdurən, onlar arasında orta mövqə tutan səciyyəvi obraz hesab edir.¹⁷ Ölüm və həyat qütblərinin bir-birinə yaxınlaşması və qovuşması kimi xüsusi hal heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllarda aydın şəkildə özünü göstərir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, baş qəhrəmanın ölümü sehrlili nağıllar üçün səciyyəvi deyil. Çünki sehrlili nağılların semantikasına görə, ölümə həyat xeyirlə şəər kimi bəzişməzdir; bəzişməz tərəflərin mübarizəsində şəər ölümə məhkumdur və şəri ölümə yuvarladan xeyir son anda xoşbəxtlik qazanmalıdır. Heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllarda isə ölüm–həyat münasibəti başqa cürdür. «Tülkü, tülkü, tünbəki» nağılında tısbağanın ölümü sehrlili nağıllarda, deyək ki, divin, əjdahanın, cadugər qarının, zalım padşahın ölümündən fərqlənir. Məsələn təkcə onda deyil ki, tısbağa şərin daşıyıcısı yox, gücsüzlüyün və maymaqlığın təmsilçisidir. Məsələn həm də ondadır ki, tısbağanın ölümündə ölümə məhkum olma məzmunu yoxdur. Nağılda tısbağanın ölümü adi məzəli əhvalat kimi yalnız gülüş doğurur və onda

¹⁶ Львова Э.Л., Октябрьская И.В., Сагалев А.М., Урманова М.С. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Новосибирск: Наука, 1988, с.101

¹⁷ Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. Москва: Наука, 1976, с.187

kədər çaları axtarmaq yersiz bir işə çevrilir. V.A.Baxtina heyvanlarla bağlı nağıllarda ölüm və həyatın nisbəti barədə yazır: «Xoşbəxt sonluqla bitməsə də, heyvanlar haqqında nağıllar tragik ovqatdan uzaqdır və əhvalatların hər hansı şəkildə bitməsi (heyvanın, yaxud insanın ölümü, birinin ölümü hesabına digərinin xilas olması) bu nağıllarda adi bir haldır. Bu nağıllarda həyat-ölüm fəlsəfəsi heyratamiz dərəcədə müdrik və təbiidir: həyat və ölüm bir-biri ilə bağlı olan və bir-birini tamamlayan amillərdir, ölüm həyat naminə labüddür... Həyatı bu yöndə dərk etmək xalqın kollektiv gücünü və müdrikliyini, heyvanlar haqda nağılların isə qədimliyini göstərir».¹⁸ V.A.Baxtinanın qeyd etdiyi bu xüsusiyyətlər heyvanlarla bağlı Azərbaycan nağılları üçün də səciyyəvidir.

Heyvanlar haqqındakı nağılların arxaik görüşləri ifadə etdiyini aydın şəkildə nəzərə çarpdırmaq üçün bu folklor nümunələrini yazılı ədəbiyyatdakı alleqorik əsərlərlə müqayisə etmək faydalı olardı. Q.Zakirin «Tısbağa, qarğa, kəsəyən, ahu» təmsilində həmin heyvanların dostluğundan, onların bir-birlərinə möhkəm sədaqət nümayiş etdirməsindən bəhs olunur. Dostlardan biri dara düşəndə digəri əlindən gələn son köməyi belə əsirgəmir. Q.Zakirin sədaqətli dostlar haqqındakı bu təmsili əxlaqi normalara əsaslanır və didaktik məqsəd daşıyır. «Dost dostu tən görək» nağılında isə¹⁹ nümunəvi dostluğun təsviri mümkün deyil. Ona görə ki, bu dostluq əxlaqi normalara yox, «heyvani sərbəstlik»ə əsaslanır. Bu sərbəstlik imkan verir ki, yeməyi ələ keçirmək ehtirası başlıca çıxış nöqtəsi kimi özünü göstərsin, kim güclüdirsə, yeməyi ələ keçirsin, kim hiyləgərdirsə, ölümdən yaxasını qurtarsın, kim gücsüz və axmaqdırsa, dərisi boğazından çıxarılsın. Bu cür «heyvani sərbəstlik»də didaktika axtarmaq yerinə düşür. Düzdür, nağılın başlığı didaktik səslənir. Amma diqqət yetirdikdə aydın olur ki, başlıqla nağılın məzmunu arasında bir uyğunsuzluq var. Başlıq nağıldakı «heyvani sərbəstlik» məntiqini nəzərə almayan, məhz əxlaqi-didaktik ölçülərdən çıxış edən bir şəxsin (nağılı söyləyənin, yaxud toplayanın, yaxud da çapa hazırlayanın) verdiyi başlıqdır.

Bir-birinə fırlıdaq gələn dostlar «Tülkü baba və hacıylək», «Tülkü və ilan», «Ac qurd» və başqa nağıllarda da özünü göstərir. Təbii ki, həmin nağıllarda da dostların bir-birinə fırlıdaq gəlməsi nağılçı tərəfindən lənətlənmir, əksinə, xoş təbəssüm doğuran amil kimi təqdim və təsdiq olunur. İdeal qəhrəmanın iştirak etmədiyi bu nağıllarda «heyvani sərbəstlik», hər şeydən öncə, komik süjet vasitəsilə təmin olunur. Şərli nağıllarda, yaxud didaktik məişət nağıllarında qəhrəman

¹⁸ Бактина В.А. Эстетическая функция сказочной фантастики. Саратов: Изд-во Саратовского Ун-та, 1972, с.13-14

¹⁹ Azərbaycan nağılları: 5 cildə, V c. / Tərtib edən Ə.Axundov. Bakı: Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1964, s.50-51

yalnız və yalnız şər qüvvələrə qarşı bədnamlıq etdiyi halda, heyvanlarla bağlı nağıllarda, həmçinin kələkbaz adamlarla bağlı nağıl və lətifələrdə qəhrəman üçün belə bir məhdudiyət olmur. Xeyir və şərin komik nağıllardakı mövqeyi komik olmayan nağıllardakı mövqeyindən fərqlənir. Komik nağıllarda xeyir və şər arasındakı sədlər xeyli dərəcədə azalır, pislə yaxşı bir-birinə qovuşur və onları bir-birindən ayırmaq çətinləşir. Xeyirlə şərin, pislə yaxşının qaynayıb-qarışması bütövlükdə xalq gülüşü üçün səciyyəvi bir əlamət kimi özünü göstərir.

1.4. Komik qəhrəman

Gülüşü doğum və həyat mənbəyi sayan xalq komik folklor nümunələrinin məzmununu məhz həmin baxış üzərində qurur. Bununla da xalq gülüşünün özünəməxsus sistemi meydana çıxır. Elə bir sistem ki, o, yazılı ədəbiyyatdakı gülüş sistemi ilə heç də həmişə üst-üstə düşmür. Xalq gülüşünə yazılı satirik ədəbiyyat prizmasından nəzər saldıqda təhriflərə yol vermiş oluruq. Kosa, keçəl, Molla Nəsrəddin və Bəhlul Danəndə ilə bağlı folklor nümunələri bir fərdin yox, kollektiv yaradıcılığın məhsulu olduğundan həmin nümunələrdə tənqid edən şəxsiyyət və tənqid olunan dünya modeli axtarmaq özünü doğrultmur. Çünki xalq yaradıcılığında tənqid edən fərd tənqid olunan dünyanın tərkib hissəsidir. Kosa, keçəl, Molla Nəsrəddin və Bəhlul Danəndə ətrafdakılara gülməkdən daha çox, ətrafdakılarla birlikdə güülrlər. Gülüş hədəfi həm ətrafdakılar, həm də onların özləridir.

Tənqid edənle tənqid olunanın bir-birindən ayrılmazlığı, xalq gülüşündə ifrat inkarçılığın, «öldürücü atəş açmağın» qarşısını alır. Deyək ki, keçəl xəsis və zalım tacirin, Molla Nəsrəddin fırldaqçı qazı və zalım hökmdarın eyiblərini açırsa, bu, hələ keçəllə tacir, Molla Nəsrəddinlə hökmdar arasında ölüm-dirim toqquşması olduğuna əsas vermir. Bir lətifədə hökmdar zalımlığını tənqid hədəfinə çevirən Molla Nəsrəddin başqa bir lətifədə artıq özü zalım adam kimi təqdim edilir: o, hacileyləyin boynunun, qıçlarının adı quşlarınkindən çox uzun olduğunu görüb, bıçaqla bunları kəsir və hacileyləyi «əsl quşa oxşatmaq» istəyir. Deməli, tənqid edənle (Molla Nəsrəddinlə) tənqid olunan (hökmdar) eyni nöqtədə birləşir və bununla da hökmdar zalımlığına «öldürücü atəş açmaq»dan danışmağa yer qalmır.

Satirik ədəbiyyata ənənəvi yanaşma üsuluna əsaslanıb söyləmək olar ki, «mənfi» sifətdə təqdim edildiyi lətifələrdə Molla Nəsrəddinin özü yox, onun vasitəsilə başqaları tənqid hədəfinə çevrilir. Yəni Molla Nəsrəddin hacileyləyin boynunu, qıçlarını kəsirsə, burada o gülmək istədiyi, tənqid etmək istədiyi ağılsız və zalım adamların rolunu oynayır. Yaxud evdə ola-ola qonaqlara evdə olmadığını xəbər verdiyi məqamda Molla Nəsrəddin yalançı, fırldaqçı adamların cildinə girir, necə deyərlər, tipi öz dili ilə ifşa edir. Molla Nəsrəddinin «mənfi planda» təqdim edildiyi bütün məqamları bu cür mənalandırmaq da özünü axıracan doğrultmur. Çünki elə lətifələr var ki, onlarda Molla Nəsrəd-

din tənqid edilən tiplə eyni bir əməlin sahibi kimi təqdim edilir. Belə olan halda Molla Nəsrəddinin təzədən mənfi tip rolunda çıxış etməsinə, təbii ki, ehtiyac yaranmır. «Tipi ifşa etmək» məntiqinə görə, belə məqamlarda Molla Nəsrəddin başqasının rolunda yox, öz rolunda olmalı, «tənqid atəşi»ni, məhz öz rolunda, dolayı yox, birbaşa açmalıdır. Lakin Molla Nəsrəddin bunun əvəzinə, necə deyərlər, «mənfi» tipə qoşulub «mənfilik»lə məşğul olur. Məsələn, «Gözünüz aydın, filin biri də gəlir» adlı lətifədə Molla Nəsrəddin əvvəlcə camaatla birgə hökmdara qarşı çıxdığı halda, qəfildən öz mövqeyini dəyişir və zalım hökmdarla eyni nöqtədə dayanır. Bu yerdə «Molla Nəsrəddin zalım bir adamın rolunda çıxış edir və onu özünün tənqid hədəfinə çevirir» qənaəti səhv deyil, amma natamamdır. Əlbəttə, biz başqasının rolunda çıxış etməyi, oyun oynamağı lətifələrin başlıca xüsusiyyətlərindən sayırıq. Lakin burada xüsusi nəzərə çatdırmaq istədiyimiz cəhət odur ki, lətifələrdə başqasının rolunda çıxış edib-etməməyindən asılı olmayaraq, tənqid edən tərəf özü tənqid olunanlar cərgəsindən qıraqda qalmır.

Molla Nəsrəddin cəmiyyətin bütün təbəqələri ilə – yoxsul, varlı, qadın, uşaq, oğru, quldur, lotu, alim və nadanla heç bir çətinlik çəkmədən dil tapır, ünsiyyət bağlayır. Məhz ona görə ki, Molla Nəsrəddin bütün o adamlarla bir yerdə vahid bir dünyanın – xalq gülüşü dünyasının sakinidir. Həmin dünyada bir nəfər yox, hamı gülür, bir nəfər yox, hamı gülüş hədəfinə çevrilir.

M.M.Baxtin xalq gülüşünün «hamı gülür və hamıya gülürlər» xüsusiyyətini karnavalla əlaqələndirir: «Bu gülüş həm də gülənlərin özünə doğru yönəlir. Xalq özünü mövcud dünyadan təcrid etmir. Xalq da tamamlanmayıb, o da ölərək doğulur, təzələnilir. Xalq-bayram gülüşünün yeni dövrün xalis satirik gülüşündən başlıca fərqi bu nöqtədə üzə çıxır. Yalnız inkaredici gülüş tanıyan satirik sənətkar özünü gülünc əhvalatlardan kənar saxlayır, öz mövqeyini həmin əhvalatların məzmununa qarşı qoyur və bununla gülüş dünyasının bütövlüyü pozulur, gülməli (inkar olunan) hadisə xüsusi hala çevrilir».²⁰ M.M.Baxtinin Avropa xalqları tarixində xüsusi yer tutmuş karnaval üçün səciyyəvi saydığı və satirik gülüşdən fərqləndirdiyi bu gülüş tipini bir çox Şərqi xalqları, o sıradan azərbaycanlılar arasında geniş yayılan Novruz bayramı şənliklərində də müəyyən qədər axtarmaq olar. Novruz bayramı şənlikləri də meydan tamaşaları göstərmək, gülməli əhvalat, nağıl, lətifə, qaravəlli və s. söyləmək, ərkyana müraciət etmək və açıq-saçıq danışmaq kimi gülüş formalarını əhatə edir.

Hamının eyni dərəcədə sərbəst olduğu bayram şənliyinin daha canlı, daha hərarətli keçməsində, təbii ki, oyunbazların xüsusi rolu var. Oyunbazlar «Kosa-kosa» tamaşasında qışın ölümünü və yazın dirçəl-

²⁰ Бактин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и ренессанса. Москва: Художественная Литература, 1965, с.10

məsini gülməli şəkildə canlandırdıqları kimi, bəy, xan, tacir, molla, qazı, padşah, eləcə də əkinçi, biçinçi, çəkmaçı və çobanı... tənqid hədəfinə çevirirlər. Oyunbazlar heç də özlərini bu tənqid hədəfləri sırasından ayırmırlar. Onların biri digərinin eyibini açan atmacalar deyir, yaxud hər hansı oyunbaz başına gələn əhvalatları danışdıqca öz eyiblərini açır, camaatı özünün «səfeh» hərəkətlərinə güldürür.

Lətifələrlə meydan tamaşaları, lətifə qəhrəmanları ilə hoqqabazlar arasında qırılmaz əlaqə var. Lətifələrdə kiminsə fərdi aləmindən bəhs olunmur. Təsadüfi deyil ki, Molla Nəsrəddin lətifələrində iştirakçılardan çoxunun şəxsi adı yoxdur. İştirakçılar ümumi şəkildə qazı, vali, hakim, tacir, xan, bəy, oğru, uşaq, arvad, qonşu və s. adlanır. Molla Nəsrəddini nadir hallarda tək görmək olar. Əksər vaxtlarda o, camaat arasındadır. Molla Nəsrəddini ən çox bazar, dükan, hamam, qonaqlıq, ehsan və s. yerlərdə görürük. Hətta gecə evdə olduğu vaxtlarda da Molla kənar adamlarla ünsiyyətdədir: bacadan ona qulaq asırlar, küçədə hay-küy salıb onu yataqdan qaldırırlar, evə tez-tez oğru girir və s.

Molla Nəsrəddin və onun ünsiyyətdə olduğu, gülüb-güldürdüyü adamlar vahid bir orqanizmi təşkil edirlər. Bütün əhvalatlar bu orqanizmin daxilində baş verir. Eyni orqanizm daxilində yerləşdiyindən ki, doğru oğrunu, səxavətli simici, ədalətli ədalətsiz, uşaq qocanı, sağlamlıq xəstəliyi... rədd edə bilmir, əksinə, tamamlayır.

II FƏSİL. KOMİK OBRAZLARIN GENEZİSİ

2.1. Dərvişlər: sehrkarlıq və oyunbazlıq

Bir çox lətifələrdə bədxah dərvişlərin əsas tənqid hədəfinə çevrildiyi şəxsiz-şübhəsizdir. Amma bu cəhəti ümumiləşdirib dərvişlərlə bağlı lətifələrin hamısına aid etmək mümkün deyil. Anadolu türkləri arasında geniş yayılan bəktəşi lətifələrində dərviş obrazı bambaşqa bir biçimdə təqdim edilir. Bəktəşi lətifələrində baş qəhrəman eynilə Molla Nəsrəddin və Bəhlul Danəndə kimi, dünyaya gülən bir müdrikdir. Bəktəşi lətifələrindəki baş qəhrəman dərvişliyin fəlsəfəsi ilə bağlı bir surətdir. Bu surəti doğru-düzgün başa düşmək üçün dərvişliyin bəzi təməl xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Dərvişliyin qələndərlik, yəşəvilik, nəqşbəndilik, mövləvilik, bəktəşilik... təriqətlərinin bir-birindən fərqi nədədir? Dərvişlər islamın hansı ehkamlarına biganə yanaşırlar? Dərvişlərin bəzən sufilərin özü ilə toqquşması nə üstündə baş verir? Bu sayaq suallara cavab verməyin və dərvişliyin lokal xüsusiyyətlərini bütün incəlikləri ilə araşdırmağın əhəmiyyətini azaltmadan belə hesab edirik ki, dərvişliyin dünyadakı digər dini-mədəni cərəyanlarla səsleşən ümumi cəhətlərinə də nəzər salmağa ehtiyac var. Məsələ burasındadır ki, kökü şamanizmə gedib çıxan dərvişlikdə zərdüştiliklə, buddizmlə, antik Yunanıstandakı kinizmlə, slavyan mədəniyyətindəki «opoдeтbo» adlı divanəlik cərəyanı

ilə üst-üstə düşən cəhətlər müşahidə olunur. Dərvişlikdə saç, saqqal, bıç və qaşın qırılması, o cümlədən dilənçilik buddizmlə, odun ətrafında rəqslər etmək zərdüştiliklə üst-üstə düşürsə, ümumən sərbəstliyə can atmaq həm də yunan kinizmi və slavyan divanəliyi ilə üst-üstə düşür. Təsadüfi deyil ki, rus gülüş mədəniyyətinin tədqiqatçılarından olan A.M.Pançenko slavyan divanəliyi və müsəlman dərvişliyi arasında ti-poloji paralellik görür. Bu paralellik, tədqiqatçının fikrincə, nəfsin öldürülməsində və daxili sərbəstliyin qazanılmasındadır.²¹ Daxili sərbəstliyə can atan insan istər-istəməz cəmiyyətdəki davranış normalarından kənara çıxmalı olur. Ağılı üstündə olan insanın isə mövcud davranış normalarından kənara çıxması çətin məsələdir. Ona görə özünü dəliliyə vurmaq, özünü dəli kimi göstərmək zərurəti meydana çıxır. Özünü dəliliyə vurub dünyanı lüt-üryan dolananlar ruslarda «divanə» mənasını verən «попелывый» adını, bizdə də «dəli» mənasını verən «abdal» adını qazanırlar: Abdal Musa, Qayğısız Abdal, Abdal Məhəmməd, Abdal Murad, Abdal Qasım...

Dəlilik donuna girib mövcud davranış normalarından kənara çıxan və cəmiyyətdən narazı adamları özünə cəlb edən dərvişlik, aydın məsələdir ki, yaşadığımız dünyaya qarşı çıxmağın, mövcud yaşayış normalarına etiraz etməyin bir formasıdır. Düzdür, silah götürüb vuruşmaq işinə dərvişlərin də qoşulmasını göstərən tarixi faktlar var. Belə faktlardan biri Türkiyədə Yeniçəri ordusunun yaradılmasında bəktəşilərin çox böyük rol oynamasıdır. Buna baxmayaraq, üstündə taxta qılinc gəzdirmək faktı dərvişlər üçün daha səciyyəvidir. Taxta qılinc bir tərəfdən dünyaya qarşı çıxmağın simvoluna çevrilirsə, o biri tərəfdən həqiqi yox, yalançı qılinc olması ilə dərvişin yalançı pəhləvanlığından – oyunbazlığından xəbər verir. Qarğı at minən Bəhlul Danəndə kimi, taxta qılinc taxan dərvişin də əsas mübarizə üsullarından biri məhz oyunbazlıqdan ibarət olur.

Oyunbazlıq dərvişin fəaliyyətində o dərəcədə mühüm yer tutur ki, bəzən bu fiqurun ilkin missiyası – hansısa təriqətin ideyalarını təbliğ etmək vəzifəsi arxa plana keçir. Bəktəşi İtəfələri sübut edir ki, dərvişlərin oyun oynamağında gülüb-güldürmək mühüm komponentlərdən biri kimi özünü göstərir. Gülüşlə müşayiət olunan dərviş oyunbazlığı məsxərəçilərin oyunbazlığına yaxın bir mahiyyət daşıyır. Əsas fərq ondadır ki, məsxərəçi yalnız güldürmək barədə fikirləşirsə, dərviş güldürüb düşündürmək barədə fikirləşir. Adamları əyləndirmək xətrinə məsxərəçi mənasız hərəkətlərə də yol verirsə, istənilən qədər şit zarafatdan da çəkinmirsə, dərvişin hər zarafatının arxasında bir mətləb dayanır, dər-

²¹ Панченко А.М. Древнерусское юродство // Смех в древней Руси. Ленинград: Наука, 1984, с.80

vişin zahirən hoqqabazlıq təsiri bağışlayan addımı tamaşaçıya, yaxud da dinləyiciyə müəyyən bir fikri aşılamaq məqsədi daşıyır.

Bəktəşi dərvişi məsxərəçidən fərqləndiyi kimi, ruhanidən də fərqlənir. Ruhani geyim-keçiminə, danışq tərzinə, oturuşuna-duruşuna fikir verdiyi, ədəb-ərkan qaydalarına axıracan əməl etdiyi halda, yarıçılpaq bəktəşi dərvişi ədəb-ərkanı vecinə almır və özünü bir əhli-kef kimi aparır. Minbərdən camaata moizə oxuyan və sözün məcazi mənasında da başqalarından ucada dayandığını zənn edən ruhanidən fərqli olaraq, bəktəşi dərvişi əməlisaleh adam iddiasında bulunmur. Dünyaya gülmək üçün özünü axmaq yerinə qoyursa və «axmaq-axmaq» işlərdən çıxırsa (məsələn, ramazan ayında içki içirsə, sərxoş-sərxoş məscidə girirsə) dərvişin əməlisalehliyindən danışmaq çətinləşir. Həm mənfi, həm də müsbət cəhətləri özündə birləşdirən bəktəşi dərvişi başlanğıcını mifoloji dərviş obrazından götürür. Şehrli nağıllarda ayrı-ayrılıqda təqdim olunan xeyrixah və bədxah dərviş obrazları bəktəşi lətifələrində baş qəhrəmanın çoxmənalılığının bir mənbəyinə çevrilir. Bəktəşi lətifələrinin baş qəhrəmanı özündə bir-birinə zidd iki obrazı qovuşdurur. Bu obrazlardan biri kosmos mahiyyətli xeyrixah dərvişdirsə, o biri xaos mahiyyətli bədxah dərvişdir. Kosmosla xaosun vəhdəti bəktəşi lətifələrində baş qəhrəmanın mayasını təşkil etdiyinə görə bu obrazın cüvəllağı təbiətinə təbii hal kimi baxmaq lazım gəlir.

Lətifələrdəki dərviş obrazlarının öz mayasını mifoloji dərviş obrazından götürməsi Molla Nəsrəddin, Bəhlul Danənda, kosa, keçəl və s. kimi komik fiqurların da arxaik kökünü araşdırmağa açar verir. Komik fiqurlardan hər hansı birinin mənşəyini araşdırdıqda istər-istəməz o dünyaya məxsus qeyri-adi varlıqlara gedib çıxırıq. O varlıqlara ki, funksiyası həm qurub-yaratmaq, həm də dağıtmaqdır. O varlıqlara ki, həm həyatın, həm də ölümün simvoludur. Mənşəcə bu cür qeyri-adi varlıqlara bağlı olan komik fiqurların ikili təbiəti ətraf adamlarla qarşılaşmanın özünəməxsus formasını meydana çıxarır. Dünyaya gülən lətifə qəhrəmanı gülməli dünyadan qıraqda qalmır və tənqid hədəflərindən biri də lətifə qəhrəmanının özü olur.

Lətifə qəhrəmanının ətraf mühitlə düşmən münasibətdə olmaması bu qəhrəmanın etiraz etmək, mövcud normalara qarşı çıxmaq funksiyasını öldürmürmü? Bu suala cavab axtararkən M.M.Baxtinin xalq gülüşü ilə bağlı məlum konsepsiyasının bəzi tezislərini xatırlamaq lazım gəlir.

Karnaval mədəniyyətinə əsaslanan M.M.Baxtin «hamı gülür, hamıya gülürlər» tezisini irəli sürməklə, söz yox ki, xalq gülüşünün mahiyyətindəki çox mühüm bir cəhətə üzə çıxarıb və bu cəhət xalq gülüşünün poetikasını öyrənməyə, onun yazılı ədəbiyyatdakı gülüşdən əsaslı fərqi müəyyənləşdirməyə təkan verib. Amma unutmmaq olmaz ki, M.M.Baxtinin «hamı gülür, hamıya gülürlər» tezisini yeri gəldi-gəlmədi tətbiq etmək, folklurun istənilən komik nümunəsində karnaval mədəniyyətinin poetikasını axtarmaq birtərəfli mülahizələrə gətirib çıxarır. M.M.Baxtin orta əsrlərin karnaval mədəniyyətindəki gülüşü ar-

xaik gülüş, mərasimlərlə qırılmaz bağlı olan gülüş hesab edir. Bu fikrə əsaslanıb folklorun istənilən komik nümunəsinə arxaik gülüş mətni kimi baxmaq, söz yox ki, yanlışlıqdır. M.İ.Steblin-Kamenskinin sözləri ilə desək, sonrakı dövrlərin gülüşü məqsədyönlü («направленный») gülüş olduğu halda, arxaik gülüş kortəbii («ненаправленный») gülüşdür. Arxaik gülüş insanın şadlıq hissəsinin ifadəsi kimi meydana çıxır və kiminsə, nəyinsə tənqidinə yönəlmir. M.İ.Steblin-Kamenski arxaik gülüşdə «ambivalentlik» mahiyyəti axtaran və tənqidiliyi «ambivalentliyi»in tərkib hissəsi sayan M.M.Baxtinlə haqlı olaraq razılaşır.²²

Məsələyə bu baxımdan yanaşdıq qeyd edirik ki, bəxtəşi lətifələrindəki gülüşü arxaik gülüş nümunəsi saymaq düzgün deyil. Bəxtəşi lətifələrində, sadəcə olaraq, arxaik gülüşün bəzi elementləri özünü göstərir. Molla Nəsrəddin lətifələri kimi bəxtəşi lətifələri də bir ucu mərasimlərə gedib çıxan xalq oyunları ilə qismən səsləşir. Arxaik elementlərin müəyyən qədər özünü büruzə verməsi heç də bəxtəşi lətifələrindəki gülüşü kortəbii gülüşə çevirə bilmir. Çünki bu lətifələrin mərkəzində dünyaya ayıq gözlə baxan və ətrafdakı hadisələrə tənqidi yanaşmağı bacaran bir qəhrəman durur. Hadisələrin ayıq-sayıq bir adamla bağlılığı bəxtəşi lətifələrində məqsədyönlü gülüşün ortaya çıxmasına təbii zəmin yaradır. Bəxtəşi dərvişinin ətraf mühitlə düşmən münasibətdə olmaması bu qəhrəmanın etiraz etmək, mövcud normalara qarşı çıxmaq funksiyasını zəiflətmir.

2.2. Qorqud, Burkut və bəxtəşi

Bəxtəşi lətifələrində Allahla bağlı zarafatlar böyük bir silsilə təşkil edir. Belə bir silsiləni folklorumuzdakı lətifə qruplarının hansısa başqa birində müşahidə etmək mümkün deyil. Məsələ burasındadır ki, Allah eşqi ilə dünyanı dolayan dərvişin Allaha münasibəti dərvişliklə heç bir əlaqəsi olmayan ruhaninin Allaha münasibətindən tam fərqlidir. Bu fərq dini ehkamlara tənqidi yanaşmada özünü daha çox göstərir. Az və ya çox dərəcədə qədim türk dünyagörüşünə bağlı olan dərvişlər istər-istəməz islam ehkamlarına qarşı çıxmali olurlar.

Allahla toqquşmaq motivi Burkut baba rəvayətləri üçün daha səciyyəvidir. Həmin rəvayətlərdə Burkut baba bir dərviş, övliya kimi təqdim olunur və o, «baba» adlandırılmaqla yanaşı, həm də «divanə» adlandırılır. Hər iki adın ənənəvi sufi göstəricilərindən olduğu məlumdur. Amma Allahla rəqabət məsələsi heç də bütün sufi müqəddəslərində Burkuttakı qədər ardıcılıqla müşahidə edilmir. Allahla mübahisənin bəxtəşi lətifələrində gördüyümüz yumoristik mənzərəsi Burkut rəvayətlərində yarıciddi-yarızarafat biçimində ortaya çıxır. Daha doğrusu, Burkut rəvayətləri ilə tanışlıq bəxtəşi lətifələrində Allahla bağlı zara-

²² Стеблин-Каменский М.И. Историческая поэтика. Ленинград: Изд-во Ленинградского Ун-та, 1978, с.159-161

fatların ciddi qaynaqlardan süzülüb gəldiyinə və göydəndüşmə olmadığına bir daha əminlik yaradır.

Burkutun Allahla əsas toqquşmalarından biri ölüm məsələsi üstündədir. Bir rəvayətdə Burkutun neçə-neçə adamı ölümdən qurtarmasından, neçə-neçə adamı Əzrayılın əlindən almasından bəhs olunur. Əzrayıl Burkutdan Allaha şikayət etdikdə Allah deyir: «Burkut dəlidir. Əgər o, bir adamın dirilməyini istəyirdisə, həmin adamı diriltmək lazım idi».²³ Dəli kimi tanınmaq Burkuta imkan verir ki, ölüm mələyinin əlindəki şüşəni vurub sındırmaqla Allahın hökmünə qarşı çıxıb bilsin. Atdığı addım bir dəlinin hərəkəti kimi qəbul edilməsəydi, onda Burkut da Allahın qəzəbinə gələr və Əzrayılla toqquşmanın bambaşqa variantı meydana çıxardı.

Ölümdən qaçma motivi araşdırılarkən Dədə Qorqud barədəki məlum rəvayətlərə toxunmamaq mümkün deyil. Çünki Qorqudun əcəldən qaçması yalnız özünü, öz yaşayışını düşünən bir adamın əcəldən qaçması yox, Burkuta yaxın bir övliyanın əcəldən qaçmasıdır. Sözsüz ki, rəvayətlərdəki Qorqudla «Dədə Qorqud» eposundakı Qorqudun ölümə münasibətində əsaslı fərq var. Eposun ilk cümləsindəcə adı Məhəmməd peyğəmbərin adı ilə yanaşı çəkilən Qorqud, ölümü Allahın əmri bilir. Rəvayətlərdəki Qorqud isə ölməzlik qazanmağın yollarını axtarır və onun bu axtarışı heç də Allahı hövsələdən çıxarmır. Çünki rəvayətlərdə Qorqudun övliyalığı ilə yanaşı, qorxaqlığından da söhbət açılır. Qorqudun qorxaqlığı Allah – övliya münasibətindəki gərginliyi aradan götürür. Qorqud sözünün rəvayətlərdə «qorxmaq» sözü ilə əlaqələndirilməsi²⁴ bir daha göstərir ki, bu qorxaqlıq müəyyən mənada Burkutun dəlisovluğu ilə eyni mahiyyət daşıyır. Dəlisovluq kimi qorxaqlıq da Allahla komik toqquşmaya zəmin yaradır.

Eyni fikri bəktəşi dərvişinin özünü axmaqlığa vurmağına da aid etmək olar. Bəktəşi dərvişinin dini müqəddəslərlə zarafatı məhz özünü axmaqlığa vurmaqla mümkün olur. Bəktəşi lətifələrində dini müqəddəslərlə zarafat heç də Məhəmməd, Əli, Həsən, Hüseyn və Əzrayılla məhdudlaşmır və bəktəşi dərvişi tez-tez Allahla da ərkyana davranışda bulunur: ac-susuz dolanan bəktəşi bir dərədə oturub palçıqdan insan fiqurları düzəldir. Neylədiyini soruşanlara: «Neynəyəcəm, adam düzəldirəm. Ruzisini verməyəndən sonra düzəldib çölün düzünə buraxmağa nə var ki!» – deyir.²⁵

Şifahi xalq ədəbiyyatının hansısa başqa janrında Allahla bu cür zarafatın silsilə təşkil etməsi, çətin ki, mümkün olsun. Başqa janrların imkanından kənar olanın lətifədə, ümumiyyətlə, komik folklor nümu-

²³ Басилев В.С. Культ святых в исламе. Москва: Мысль, 1970, с.28

²⁴ Dünya xalqlarının mifləri və əfsanələri / Tərtib edən A.Məmmədov, tərcümə edənlər Ç.Əliyev, A.Məmmədov, A.Acaloğlu. Bakı: Çapaq, 2004, s.185

²⁵ Bəktəşi lətifə və əhvalatları / Tərtib edən A.Abiyev. Bakı: Azərbaycan Bədii Tərcümə və Ədəbi Əlaqələr Mərkəzi, 1992, s.53

nələrində mümkünlüyü ən çox gülüşlə bağlıdır. Sədd, sərhəd tanımayan gülüş qorxu-hürkünü aradan götürür və aşağı ilə yuxarı, dinsiz-ımansızla müqəddəslər müqəddəsini tay-tuşa, yar-yoldaşa çevirə bilər. İslam dünyagörüşünün hakim olduğu və hansısa başqa mistik dünya-görüşə yer verilmədiyi bir şəraitdə belə, müsəlman ehkamlarına qarşı çıxmaq daha çox gülüb-güldürmək yolu ilə mümkün olur. Burkut rəvayətlərində baş qəhrəmanın özünü dəliliyə vurması, şaman əfsanələrində baş qəhrəmanın arıya dönüb Allahın alnından sanması, bəxtəşi lətifələrində baş qəhrəmanın özünü axmaq yerinə qoyması imkan verir ki, qədim türk dünyagörüşü islam ehkamlarına qarşı qoyulsun və bu qarşıdurma məzəli məzmun daşdığından qarşılaşan tərəflər arasında, zərrə qədər də olsa, düşmənçilik ovqatı hiss edilməsin.

2.3. Qızıl saçlı qəhrəman və keçəl

V.Y.Propp keçəliyin arxaik kökünü inisiasiya məqsədilə baş verən dəyişmədə²⁶, E.M.Meletinski isə magik qorunma məqsədilə baş verən dəyişmədə²⁷ axtarır. Keçəliyin bir dəyişmə, çevrilmə faktı olduğunu V.Y.Propp və E.M.Meletinskidən başqa E.Tursunov və Ə.Əsgər kimi folklorşünaslar da təsdiq edirlər. Dəyişmənin necə baş verməsi, konkret olaraq nəyin nəyə çevrilməsi məsələsində isə, təbii ki, fikirlər haçalanır və çoxmənalı keçəl obrazı haqqında müxtəlif mülahizələr meydana çıxır.

Kosa kimi keçəlin də qeyri-adi mənşəli obraz olması bizdə heç bir şübhə doğurmur. Belə hesab edirik ki, keçəlin qeyri-adi mənşəyinin təzahür formalarından birini bu obrazın qızıl-gümüş saçlı qəhrəmanlarla əlaqəsində axtarmaq lazımdır. Keçəlin bulaqda çimib dünyanın gözəl bir oğlanına çevrilməsi epizodları göstərir ki, baş qəhrəmanın keçəliyi bir çox hallarda əsl mahiyyəti açıb göstərən yox, əsl mahiyyəti gizlədən bir maskadır. Folklorda müdrikiik ağılsızlıq maskası altında təqdim olunduğu kimi, gözəllik də keçəllik maskası arxasında təqdim oluna bilər. «Şərli üzük» nağalının baş qəhrəmanı keçəllik maskası arxasında gizlənən mahiyyətini lap sonda bürüzə verib öz gözəlliyi ilə padşah qızını heyran qoyur. Baş qəhrəmanın keçəliyinə maska taxmış gözəllikdən ibarət olduğunu nağıllarda geniş yer tutan libas dəyişmə süjetləri də sübut edir. Keçəl libası geymə süjetləri «Ernəzərli Kimanəzər» adlı özbək nağılı, «Erkəmaydar» adlı qazax nağılı, «Kazı-körpəç» adlı tatar nağılı üçün səciyyəvi sayıla bilər. «Şükufə xanım», «Moltanı padşahı» kimi Azərbaycan nağıllarında da gözəl qızlar şor-göz atalarının əlindən qaçır və başlarına qoyun dərisi keçirib keçəl li-

²⁶ Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. Ленинград: Изд-во Ленинградского Ун-та, 1986, с.136-137

²⁷ Мелетинский Е.М. Герой волшебной сказки. Москва: Изд-во Восточной Литературы, 1958, с.254

baş altında gizlənilir. Gözəlliyin keçəllik donuna girməsinin bizim mövzu baxımından ən aydın mənzərəsinə «Gül Sənavərə neylədi» nağılında²⁸ rast gəlirik. Bu nağılda dərvişin verdiyi almadan törəmiş baş qəhrəmanın gözəlliyinə, eləcə də bu gözəlliyin tərkib hissəsi olan igidliyinə söz ola bilməz. Quru kəllənin məsləhəti ilə sehrlə bulaqda başını yuyandan və qızıl-gümüş saçə sahib olandan sonra qəhrəmanın gözəlliyi birə-beş artır. Yad bir şəhərə düşdükdə və burada özünü təhlükədən qorumaq məsələsi ortaya çıxdıqda qəhrəman başına qoyun dərisi keçirib keçəl donuna girməli olur. Şərgöz atalarından qaçan qızlar və yad yerə düşən qızıl-gümüş saçlı oğlanlar keçəl donuna girməklə özlərini heç kimə lazım olmayan tələsiz adam kimi göstərir və bununla diqqətdən yayına və təhlükədən qoruna bilirlər. Onların təzədən əvvəlki libaslarına qayıtması yalnız təhlükə sovuşandan sonra mümkündür.

Keçəllik donuna girib, sonra öz libasına qayıdan qəhrəmanlarla yanaşı, əvvəldən axıracan keçəl kimi görüb, keçəl kimi tanıdığımız qəhrəmanların da bir qismini maskə taxıb özünü başqalarından qoruyan adamların obrazı adlandırmaq olar. Bütün mətn boyu keçəl kimi gördüyümüz baş qəhrəmanların bir qismi, çox güman ki, keçəl libası geymiş qızıl-gümüş saçlı oğlanlardır. Mətnə keçəl libası geymək barədə söhbət açılmasa da, məntiq öz sözünü deyir. Məntiq isə bundan ibarətdir ki, qızıl-gümüş saçlı qəhrəmanlarla baş qəhrəman kimi təsvir edilən bir çox keçəllər arasında xeyli oxşarlıq var. Ən başlıca oxşarlıq həm birincilərin, həm də ikincilərin böyük hünər sahibi olmasında, «tükədən məhrum olmaq – hünərdən məhrum olmaqdır» təsəvvürünün qətiyyəti keçələ aid edilə bilməməsindədir. Bildiyimiz kimi, qızıl-gümüş saçlı oğlanların baş qəhrəmana çevrildiyi nağıllarda sehrlə nağıl elementləri ön plana keçir. Keçəlin bahadırlığından bəhs edən nağıllar da daha çox həmin elementlər baxımından diqqəti cəlb edir. «Qızıl qoç» belə nağıllardandır. Həmin nağılda rast gəldiyimiz keçəl obrazını bahadırlığına, sehrlə məkana gedib-qayıtma xüsusiyyətinə görə qızıl saçlı qəhrəmanın çevrilmiş bir variantı hesab etmək olar.

Keçəl obrazının aparıcı məzmun xüsusiyyətlərindən olan hiyləgərliyi isə qızıl saçlı qəhrəmanlarla yalnız müəyyən miqdarda əlaqələndirmək mümkündür. Qızıl saçlı qəhrəman başına qoyun dərisi keçirib keçəl donuna girirsə, hiylə işlətməmiş olur. Lakin bu hiylə aktı qızıl saçlı qəhrəmanın fəaliyyətində aparıcı amilə çevrilmirsə, qəhrəman şəxsiyyətlərə qarşı mübarizədə kələkbazlıq yolunu tutmursa, onu – qızıl saçlı qəhrəmanı kələkbazlıq modeli əsasında araşdırmaq, söz yox ki, yerinə düşmür. Odur ki, keçəl obrazındaki hiyləgərlik xüsusiyyətinin mifoloji kökü tamamilə başqa müstəvidə axtarılmalıdır. Demonik üçbuğ və göygöz kosalar diribaşlığı ilə fərqlənən kosa

²⁸ Azərbaycan nağılları: 5 cildə, I c. / Tərtib edən M.H.Təhmasib. Bakı: Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1960, s.93-110

obrazını anlamağa kömək etdiyi kimi, kələkbaz keçəl obrazının da bilavasitə öz folklorumuzdakı mifoloji açarı tapılmalıdır. Folklorumuz bu baxımdan araşdırılarkən keçəl-şeytan münasibətlərini əks etdirən süjetlərə göz yummaq olmur. Həmin süjetlərlə bağlı bunu deməklə kifayətlənirik ki, keçəllə şeytanın istər rəqabət, istərsə də dostluq münasibətləri iki kələkbazın sərgüzaştları müstəvisində təsvir olunur. İki kələkbazın sərgüzaştları ilə tanışlıqdan belə nəticə çıxarmaq olur ki, hiyləgər keçəl obrazının formalaşmasında xalqın şeytan haqqındakı təsəvvürü başlanğıc rolunu oynayıb.

Keçəlin demonik qüvvələrlə qarşılaşdırılması yönündə araşdırma apararkən Babayi-Əmirin – kələkbazlıq xüsusiyyəti ilə seçilən başqa bir qəhrəmanın Xızır ilə münasibəti də diqqəti cəlb edir. «Babayi-Əmir» nağilində göstərilir ki, Xızır Babayi-Əmirə bir cam verir. Cama su və ya torpaq doldurub başına töksə, Babayi-Əmir istədiyi donu girə bilər.²⁹ Cildini, donunu dəyişmə dirilik peyğəmbərinin (yaxud müqəddəs mifoloji varlığın) insana bir əməğanı kimi qiymətləndirilsə, bu o deməkdir ki, kələkbazlıq ilə seçilən folklor qəhrəmanlarının, o cümlədən keçəlin mənşəyi demonik qüvvələrlə məhdudlaşmayıb, xeyirxah fəvqəltəbii qüvvələrə də gedib çıxır. Keçəlliyin xeyirxah fəvqəltəbii qüvvələrlə bağlılığının qabarıq hiss olunmasının nəticəsidir ki, Ə.Əsgər keçəl obrazının mənşəyini daha çox türk mifologiyasındakı baş tanrı Taz kaan (Keçəl xan) və Ana Yer mifologemi ilə əlaqələndirir. Folklorşünas, qəhrəmanın keçələ çevrilməsinə o dünya sahibinin atributunu qəbul etmək kimi baxır, keçələ çevrilməni hami ruhlara onların öz rəngində qurban verilməsi tipli bir hadisə sayır.³⁰

Deyilənləri nəzərə alıb, bu qənaətə gəlirik ki, keçəl surəti özündə xeyirxah fəvqəltəbii qüvvələrin, demonik varlıqların və qızıl saçlı qəhrəmanın əlamətlərini birləşdirir. Göstərilən mənbələrin eyni obrazda qovuşmasını mümkün edən ümumi cəhətsə mənbələrin hər üçünün o dünya ilə bağlılığıdır. Xeyirxah fəvqəltəbii qüvvələr və demonik varlıqlar bilavasitə o dünyaya məxsusdursa, qızıl saçlı qəhrəman da qeyri-adi əlaməti ilə o dünyaya bağlanan və öz gücünü məhz həmin sehrlili aləmdən alan bir qəhrəmandır. Qızıl saçlı qəhrəmanın bahadırlığı, şeytanın hiyləgərliyi və xeyirxah fəvqəltəbii qüvvələrin təbiətə magik təsir göstərməsi keçəlin simasında əksini tapmaqla bu obrazı gücün özünəməxsus rəmzinə çevirir. Özünəməxsusluq, hər şeydən qabaq, libas dəyişib başqa donu girmək bacarığındadır. Əsl mahiyyətini zahiri əlamət arxasında gizlədən keçəl obrazı folklorumuzda kosa və təkə obrazları ilə vahid bədu sistem yara-
dır. Kosa erotik gücünü tüksüzlük (xədimlik), təkə erkəkliyini axtalıq

²⁹ Azərbaycan nağılları: 2 cildə, II c. / Toplayıb tərtib edən Ə. Axundov. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1970, s.47

³⁰ Əsgərov Ə. Azərbaycan sehrlili nağıllarında qəhrəman (səciyyəsi və mənşəyi). Nəmişlik dissertasiyası. Bakı: 1992, s.83

maskası arxasında gizlətdiyi kimi, keçəl də bahadırılığını məhrumiyyət, gözəlliyini eybəcərlik maskası arxasında gizlədir.

III FƏSİL. MİFOLOJİ PARODİYA

3.1. Hökmdar və təlxək

Parodiya komik yamsılanmadır. Bu komik yamsılanma mövzu ilə üslubun vəhdətini bilərəkdən pozmaq əsasında ortaya çıxır. Mərasim şəklində keçirilən mifoloji parodiyalar da, təbii ki, gülüş üzərində qurulub və bu gülüş mövzu ilə üslubun toqquşması əsasında yaradılıb. Amma mifoloji parodiyalarda gülüş yamsılanan predmetin tənqidinə yönəlməyib. Ona görə ki, həmin parodiyalar bilavasitə din xadimlərinin iştirakı ilə keçirilirdi və bu mərasimdə yamsılanan, imitasiya edilən allahlar və dini ayinlər olurdu.³¹ Mərasim şəklində keçirilən və tənqidi mahiyyət daşımayan mifoloji parodiyalar, sözsüz ki, xalq mədəniyyətinə təsir göstərüb və bir çox folklor nümunələrində öz izini saxlayıb.

Mifoloji parodiyanın müasir parodiyadan fərqi aydın başa düşməkdə yalançı pəhləvan adlandırdığımız komik fiqur bir açar kimi götürülə bilər. Yalançı pəhləvan bir sıra xalq tamaşalarının, xüsusən də «Kəndirbaz» oyununun ənənəvi obrazlarından biridir. «Kəndirbaz» oyununda parodiyanın təməl xüsusiyyətlərindən olan ikiləşmə hadisəsi ilə qarşılaşırıq. Kəndirbaz obrazı ciddi və komik formalarda (həqiqi pəhləvan və yalançı pəhləvan təmsalında) özünü göstərməklə ikiləşir. Ciddi və komik formalar eyni obrazı müxtəlif tərəflərdən işıqlandırsa da, tərəflər bir-birini tamamlaya bilir. Parodiya üçün səciyyəvi sayılan bu cür ikiləşmənin arxaik kökünü O.M.Freydenberq məşhur inisiasiya mərasimində axtarır, ikili mahiyyət daşıyanı həmin mərasimdə «müvəqqəti ölüm» mərhələsindən keçib dəyişməyin təzahürü kimi qiymətləndirir. Son nəticədə yenilməz bir güc sahibinə çevrilsin deyə hökmdar «müvəqqəti ölüm» mərhələsində qul qiyafəsində olur. İnisiasiya prosesindən keçib yeni mahiyyət qazanan hökmdarın keçid məqamındakı funksiyasından xüsusi bir obraz doğulur. Bu obraz hökmdarın oxşarı, «dvoynik»-dir. Hökmdar ciddi, onun «dvoynik»i olan qul isə gülməlidir. Bu gülüş hökmdarı yıxmaq yox, qaldırmaq üçündür. Bu gülüş hökmdarı ələ salmağa, ifşa etməyə yox, onu dirçəltməyə doğru yönəlir.³² Eyni bir obrazı bu cür ciddi və gülməli planda təqdim etməkdə qədim insan hansı niyyəti güdür? Bu suala qısaca olaraq belə cavab vermək olar: arxaik ikiləşmədə başlıca məqsəd hökmdarı şər-dən-yamandan qorumaq və onun həyatvericilik qüdrətini artırmaqdır. İnamla görə, qul hökmdarın oxşarı, ikinci «nüsxə»si olmaqla ona (hökmdara)

³¹ Фрейдэнберг О.М. Происхождение пародии // Труды по знаковым системам, в. IV. Тарту: Тартуский Гос. Ун-т, 1973, с.491

³² Фрейдэнберг О.М. Поэтика сюжета и жанра. Москва: Лабиринт, 1997, с.82-83

yeni həyat bəxş edir. Folklordakı təlxək obrazının da mifoloji kökü məhz həmin inama gedib çıxır.

Dar mənada təlxək saray xidmətçilərindən birinin adıdır. Bu xidmətçinin üzdə görünən əsas işi hökmdarı əyləndirməkdən, qanının qara vaxtlarında hökmdarın eynini açmaqdan ibarətdir. Məzə çıxarıb hökmdarı əyləndirmək təlxəyin üzdə görünən əsas vəzifəsidirsə, bu komik fiqurun alt qatdakı funksiyası hökmdar cildinə girib bədxah ruhların diqqətini özünə cəlb etmək və hökmdara gələcək bəlanı bu yolla sovuşdurmaqdır. Amma unutmamaq olmas ki, həm birinci, həm də ikinci funksiyanı birbaşa «təlxək» adlanmayan hər hansı başqa saray adamı da yerinə yetirə bilər. Başqa sözlə, təlxək sözünü dar mənada işlətdiyimiz kimi, geniş mənada da işlədə bilərik. Geniş mənada təlxək sözünü məşhur hökmdarların ətrafındakı bəmərə adamların hər hansı birinə aid etsək, səhvə yol vermərik. Məşhur hökmdarların bəmərə adamlarla sərgüzəştlərinə həsr olunmuş rəvayətlər məhz həmin qənaətə gəlməyə əsas verir. Belə rəvayətlərin bir qismi Çingiz xan barədədir. Çingiz xan rəvayətlərdə qeyri-adi mənşəli bir qəhrəman kimi təqdim edilir. İlahi qüdrətlə əlaqələndirilən Çingiz xanın taxtda oturmasından və hökmdarlıq fəaliyyətinə başlamasından danışılarkən mətndə Maykı adı komik fiqur görünməyə başlayır.³³ Rəvayətlərdə Maykı heç də birbaşa şəkildə «təlxək» adlandırılmır. Amma o, məhz təlxək funksiyasını daşıyır. Əvvəla, təlxəklər kimi Maykının da zahiri görkəmində eybəcərlik, çirkinlik əlaməti (topallıq) var və o, bu əlamətdən ətrafındakıları güldürmək vasitəsi kimi istifadə edir. Digər tərəfdən, Maykı da təlxəklər kimi iti ağılı, hazırcavablığı ilə diqqəti cəlb edir və hökmdarın ən yaxın adamlarından birinə çevrilir.

Hökmdar və təlxək paralelinin araşdırılması baxımından Teymurləng – Molla Nəsrəddin sərgüzəştlərindən bəhs edən lətifələr, heç şübhəsiz, daha zəngin material verir. Təlxəklər kimi, Molla Nəsrəddinin də dediyi söz qəribəliyi ilə seçilir. Məhz «qəribə» danışmağı, göz-lənilməz cavab verməyi ilə Molla Nəsrəddin özünü Teymurləngə dərin ağıl sahibi kimi sevdirə bilər. Molla Nəsrəddinin hökmdar yanındakı başqa ağıllı adamlardan fərqi ondadır ki, onun ağılı məzəli bir biçimdə ortaya çıxır. Teymurləngin Molla Nəsrəddindən də umduğu elə budur – ağıllı zarafat. Molla Nəsrəddin ilk növbədə Teymurlənglə zarafatlaşır, onu yamsılayır və müvəqqəti olaraq onu əvəz edir. Kərkük türkmənlərindən yazıya alınmış bir lətifədə Molla Nəsrəddinin keçib Teymurləngin yerində oturmasından danışılması bu baxımdan səciyyəvi nümunədir.³⁴ Buna bənzər lətifələr Azərbaycandan toplanmış mətnlər içində də var. Məsələn, bir lətifədə danışılır ki, Molla Nəsrəddin: «Əgər

³³ Казахский фольклор в собрании Г.Н.Потанина. Алма-Ата: Наука, 1972, с.60-64

³⁴ Azərbaycan folkloru antologiyası: II kitab, İraq-Türkmən folkloru, tərtib edənlər Q.Paşaev, Ə.Bəndəroğlu. Bakı: Ağrıdağ, 1999, s.219

Allah deyilsənsə, niyə göydən yerə enmirsən?» – deyib Teymurləngi camaatla bir sırada oturmağa vadar edir. Nümunələr arasında əsas oxşarlıq təlxəyin sözü ilə hökmdarın taxtdan düşməsindədir. Bu, təlxəyin hökmdarı müvəqqəti əvəz etməsinə bir işarədir. Bildiyimiz kimi, müvəqqəti əvəz etmə hökmdarı şər qüvvələrdən qorumağın mühüm yollarından biridir.

Molla Nəsrəddin lətifələrində Teymurləngi yamsılamağın tipik bir forması ayrı-ayrı saray adamlarının cildinə girməkdir. Molla Teymurləngin ayrı-ayrı hərəkətlərini zarafat hədəfinə çevirdiyi kimi, müxtəlif vəzifə və sənət sahiblərinin də roluna girməyi, onları təqlid etməklə gülüş effekti yaratmağı bacarır. Fərasətsiz vergi məmuru, səriştəsiz hakim, naşı münəccim və istedadsız şair donuna girəndə də Molla Nəsrəddin bacarıqlı bir təlxək səviyyəsində özünü göstərir. Bacarıq ondan ibarətdir ki, Molla ayrı-ayrı sənət və vəzifə sahiblərinin hər birinə aid komik mənzərə yarada bilir. Əslində qabiliyyətsiz saray adamlarını yamsılayanda Molla Nəsrəddin, dolayısı da olsa, Teymurləngin özünü yamsılayır. Yəni saray adamlarından söhbət açılan məqamlarda zarafat hədəfi yenə Teymurləngin özü olur. Molla Nəsrəddin Teymurlənglə zarafatlaşdığı kimi, Teymurləng də hərdən Molla Nəsrəddinlə zarafatlaşır. Qarşılıqlı zarafatlaşmada Molla Nəsrəddin Teymurləngi məhz ərkyana münasibət çərçivəsində tənqid edir, tutalmı, onun zülmkarlığını, allahlıq iddiasına düşməsini, özündən zəif adamları ətrafına yığmasını ərkyana gülüş hədəfinə çevirir. Deməli, Molla Nəsrəddin parodiya-sı yalançı pəhləvan parodiyasından tənqidi mahiyyət daşımasına görə fərqlənir. Bu işə tamamilə təbiidir. Çünki komik folklor nümunələrində, xüsusən də lətifələrdə mifoloji parodiya müasir parodiya ilə qaynayıb-qarışır.

3.2. Bahadır və yalançı pəhləvan

Qəhrəmanlığın folklorda başlıca mövzulardan olması hamıya bəllidir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, ayrıca qəhrəmanlıq nəğmələri, nağılları, dastanları var və həmin nümunələr xalq yaradıcılığında geniş yer tutur. Xalq öz qəhrəmanının şəninə nəğmələr qoşur; Məlikməmməd kimi bahadırların bədxah qüvvələrə qarşı vuruşub qələbə çalmasından saatlarla nağıl danışır; Koroğlunun İstanbul, Bağdad, Toqat, Naxçıvan... səfərlərini dastan gecələrinin yaraşığına çevirir. Amma bütün bunlarla bərabər, xalq yalançı pəhləvanlara da mənəvi ehtiyac duyur və bahadırlara paralel olaraq komik qorxaq obrazları yaradır.

Tülküdən qorxan nağıl qəhrəmanlarını yada salaq: baş qəhrəman son dərəcə tənbel və qorxaqdır – əlini ağdan qaraya vurmur, qapıdan çölə çıxmağa ürək eləmir. Arvad bezib onu evdən çölə atır. Başını dolandırmaq məcburiyyətində qalan baş qəhrəman az vaxtın içində böyük ad-san qazanır, yenilməz bir pəhləvan kimi tanınır və padşah onu özünə qoşun başçısı götürür. Baş qəhrəman düşmən qabağına yel atın üstündə çıxır və bir ağacı kökündən qoparıb düşmən qoşununu şil-

küt edir. Amma bütün bunlar təsadüf nəticəsində baş verir. Əslində baş qəhrəman qorxaq olaraq qalmaqdadır.

«Hambal Əhməd», «Ustacan Əhməd» kimi Azərbaycan, «Qarabatır» kimi türkmən, «Çoban batır» kimi qazax nağılları əsasında xatırladığımız bu süjet iki cür yozula bilər:

1. baş qəhrəman tənbellik və qorxaqlıq pərdəsi altında əsl mahiyyətini gizlədən bir bahadır;

2. baş qəhrəman yalançı pəhləvandır.

Bizə belə gəlir ki, tənbel və qorxaqlardan bəhs edən nağıllarda baş qəhrəmanın mifoloji kökü qulun inisiyasiya mərasimindəki funksiyası ilə daha çox əlaqələndirilə bilər. Bizcə, nağıllardakı tənbel və qorxaq başqa birisi yox, «müvəqqəti ölüm» mərhələsində hökmdarı əvəz edən və hökmdarın yeni həyat qazanması məqsədinə xidmət edən həmin quldur – təlxəkdir. Deməli, burada (mif və mərasimdə) söhbət qulun yox, onun sayəsində hökmdarın yeni mahiyyət qazanmasından getməlidir. Başqa sözlə, burada əsas məsələ tənbel və qorxağın igidə çevrilməsində yox, tənbel və qorxağın məzəli sərgüzəştləri hesabına hökmdarın yenidən dirçəlməsindədir. Məhz bu inam təlxək obrazının əmələ gəlməsində mühüm rol oynadığı kimi, tənbel və qorxaq obrazının da əsas mayasını təşkil edib. Müxtəlif səviyyələrdə rast gəldiyimiz təlxək obrazı kimi, tənbel və qorxaq obrazını da öz mədəniyyətimiz sistemindəki yalançı pəhləvan modeli ilə izah etmək olar. Bu baxımdan nağılların məzmunundakı bəzi incəliklərə diqqət yetirmək lazım gəlir.

İncəliklərdən biri budur ki, tənbellik mövzusunun təsviri ilə başlayan «Ustacan Əhməd» və «Qarabatır» nağıllarında bahadırlıq məsələsi ana xəttə çevrilir. Aydın olur ki, nağıllar məişət zəminində başlasa da, əslində söhbətin məgzini ömründə qılinc-qalxan üzü görməyən, at belinə qalxmayan adamın döyüşə atılması təşkil edir. Özü də bu adam döyüşə sırası bir döyüşçü kimi yox, padşahın baş pəhləvanı, sərkərdəsi kimi atılır. Padşahın baş pəhləvanı olmaq, hətta padşahın öz atını minmək bu nağıllarda təsadüfi detaldır mı? Bizcə, yox. Məsələ burasındadır ki, təlxək kimi bu qəhrəman da hökmdarın parodiyasıdır. Təlxək, hökmdarın aqilliyini imitasiya edərsə, qorxaq nağıl qəhrəmanı da hökmdarın bahadırlığını imitasiya edir. Daha doğrusu, qorxaq adamın yalançı bahadırlığından bəhs edən nağıl süjetinin kökündə hökmdarın qəhrəmanlığını yamsılamaq və bu yolla hökmdarı bələdan, təhlükədən qorumaq inamı durur.

Qorxaq nağıl qəhrəmanlarının ilk «bahadırlığı» milçək öldürmək əhvalatından başlayır. Ustacan Əhməd qırx milçək öldürəndən sonra usta yanına gedib özünə dəmir papaq düzəltdirir və papağın üstünə bu sözləri yazdırır: «Bir şapalağa qırx əjdaha öldürən... Ustacan Əhməd

mənəm».³⁵ Sağ əliylə yetmiş, sol əliylə altmış milçək öldürən Qarabatır da gümüş dəstəklə bir bıçaq düzəltdirir və bıçağın sapında bu sözləri həkk etdirir: «Solda altmışını, sağda yetmişini qırıb-tökən Qarabatır».³⁶ Ustacan Əhməd və Qarabatırların milçəyi əjdaha sayması Bəhlul Danəndənin qarğı at minməsi, bəktəşi dərvişinin taxta qılınc taxması ilə yaxından səsleşir. Əsas yaxınlıq qəhrəmanların az və ya çox dərəcədə oyunbazlıq nümayiş etdirməsindədir. Bəhlul Danəndə və bəktəşi dərvişindəki oyunbazlığın müəyyən əlamətləri qorxaq nağıl qəhrəmanlarında da müşahidə olunur. Milçəyin əjdaha olmadığını Ustacan Əhməd və Qarabatırlar da çox yaxşı bilirlər. Amma bahadırlıq oyununa başlamaqdan ötrü milçək əjdahaya dönməli, adlı-sanlı pəhləvanlar bir zərbəyə neçə-neçə «əjdaha» öldürən bu adamdan qorxmalı, onun səs-sorağı padşaha gedib çatmalı və əsas hadisələr (yəni qorxağın sərkərdəlik sərgüzaştları) bundan sonra cərəyan etməlidir. Qorxaqların, tənbellərin əsas işi çörək pulu qazanmaqdan ibarət olduğu halda, onlar «sərkərdəlik»lə məşğul olurlar. Bu dırnaqarası sərkərdəlik əsl sərkərdəliyin karikaturasına çevrilir və gülüb-güldürmək məqsədi daşıyır. Əsas funksiyası gülüb-güldürməkdən ibarət olduğuna görə qorxaq və tənbel nağıl qəhrəmanları Kəlniyyət və Molla Nəsrəddin kimi komik fiqurlar sırasına qoşulurlar.

Haqqında danışdığımız nağıllarda tənbel və qorxaq qəhrəmanların, həqiqətən, bir parodiya nümunəsi kimi meydana çıxmasını parodiyanın nağıllardakı başqa nümunələri də təsdiq edir. Başqa nümunələr dedikdə tacirlik, rəmmallıq və quldurluğun parodiyasını nəzərdə tuturuq. Bəli, nağıllarda bahadırlıqla yanaşı, tacirlik, rəmmallıq və quldurluğun da parodiya mövzusunə çevrilməsinin şahidi oluruq. Məsələn, «Məhərin nağılı» arvadın zülmünə dözməyib evdən gedən pinəçinin yalançı tacirliyindən, «Dad Xanpərinin əlindən» nağılı arvadın hökmünə tabe olan kişinin yalançı rəmmallığından bəhs edir. Ticarətdən bixəbər olan bir adamın dünyanın ən varlı taciri kimi, rəmmallıq barədə heç bir anlayışı olmayan bir adamınsa ən bilici rəmmal kimi tanınması qorxaq və tənbel adamın sərkərdə kimi tanınması ilə eyni mahiyyət daşıyır. Qorxağın qoçaqlığı bir oyun olduğu kimi, pinəçinin tacirliyi də bir oyuna çevrilir. Qorxaq qoçaq oyunu oynadığı kimi, savadsız da rəmmal oyunu oynayır. Belə oyunbazlıqla «Məhəmməd» nağılında da qarşılaşırıq. Həmin nağılda əsas mövzu quldurluğu imitasiya etməkdir. Arvadın: «Qızdan ötrü əlli dəvə yükü cəhiz gətirməlisən!» – deyib evdən qovduğu Məhəmməd xaraba hamama getməli və qırx quldur qabağında özünü quldur Məhəmməd kimi qələmə verməli olur³⁷. Maraqlıdır ki, nağılda

³⁵ Azərbaycan nağılları: 5 cildə, V c. / Tərtib edən Ə. Axundov. Bakı: Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1964, s. 65

³⁶ Türkman nağılları / Tərcümə və tərtib edən F. Əliyev. Bakı: Azərənər, 1989, s. 155

³⁷ Azərbaycan nağılları: 5 cildə, I c. / Tərtib edən M. H. Tohumasib. Bakı: Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1960, s. 310-315

ümumiyyətlə quldurluq yox, konkret bir şəxs – Bağdadda ad çıxarmış quldur Məhəmməd imitasiya edilir, bir Məhəmməd o biri Məhəmmədin parodiyası kimi ortaya çıxır. Bağdaddakı quldur Məhəmməd asıb-kəsməyin, xəzinələr yarmağın, mal-mülk talayıb aparmağın ustasıdır. Arvadın evdən qovduğu Məhəmmədin basıb-bağlamağı isə sadəcə olaraq əsl quldurun əməllərinə bir karikaturadır.

Xatırladığımız bütün bu nağıllarda yalançı pəhləvana oxşar obrazlarla qarşılaşırıq. Yalançı pəhləvan kəndirbazın «dvoynik»inə çevrilirsə, onun (yalançı pəhləvanın) nağıllardakı oxşarları da hökmdarın, eləcə də ciddi planda təsvir edilən başqa obrazların – bahadır, tacir, rəmmal və quldurların komik «nüsxə»sinə çevrilir. Yalançı pəhləvanın ətrafdakı adamları güldürmək funksiyası onun nağıllardakı oxşarlarında da diqqət mərkəzində dayanır. Qorxağın sərkərdəliyi, pinəçinin tacirliyi, savadsızın rəmmallığı və acizin quldurluğunda da əsas diqqət dinləyicini güldürməyə, onun həyat eşqini artırmağa doğru yönəlir.

3.3. Doğru və yalan

E.D.Tursunov uydurma nağıl (сказка – небылица) mətnində təsvir edilən əhvalatları o dünya barədəki təsəvvürlərlə əlaqələndirir. Folklorşünas uydurma nağılın birinci şəxsin dilindən söylənilməsinə xüsusi diqqət yetirir və belə hesab edir ki, bu nağıllar inisiyasiya mərhələsindən keçən, ölüb təzədən dirilən yeniyetmənin o dünya barədəki, o dünya sakinlərinin qeyri-adi zahiri görkəmi və davranışı barədəki «xatirələri»ni əks etdirir.³⁸ Bu komik məzmunlu «xatirələr» o dünyanın sehrlili nağıllardakı təsviri ilə yaxından səsleşir. Sehrlili nağıllarda o dünyanın bu dünya ilə tərs mütənəsb olması, yəni o dünyada aslanın qabağına ot, atın qabağına ot qoyulması uydurma nağıllarda altıyox qazanda yemək bişirilməsindən, çaxmaqsız tufənglə dovşan vurulmasından məzmun və mahiyyətcə bir o qədər də fərqlənmir. Nağıllarda yalan danışmağın, daha doğrusu, yalan əhvalatlar söyləməyin gədergəlməzə yollanmaq qədər çətin bir tapşırıq sayılması da diqqəti cəlb edir. Uydurma əhvalatlar danışmaq div yanında (o dünyada) olmaqla eyni semantik məna daşıyır, qırx ağlagəlməz əhvalat söyləmək qırx gün sakral aləmdə olmağın davamına çevrilir. Deməli, sakral aləm güc-qüvvət mənbəyi sayıldığı kimi, sakral aləmin davamı olan uydurma əhvalatlar danışa bilmək də güc-qüdrətin əlaməti sayılır. Padşah yeganə qızını o oğlana verir ki, bu dünyada baş verməsi mümkün olmayan əhvalatlar danışsın, başqa sözlə, özünün o dünya sərgüzəştlərini nağıl etsin. Azərbaycan folklorundakı bir sıra nağıl və qaravəllilər də uydurma əhvalatlar danışmağın məhz güc-qüvvət simvolu olmağını açıq-aydın göstərir. «Ya qızı ver, ya da qızılı» adlı nağılda Əhməd yalan danışmaq məharəti göstərdikdən sonra padşah qızına qovuşa bilir.

³⁸ Турсунов Е. Д. Генезис казахской бытковой сказки. Алма-Ата: Наука, 1973, с.109

«Doğruçul oğlan» nağlında qəhrəmana çörəyi uydurma əhvalat söylədikdən sonra verirlər. «Keçəl» adlı nağılların birində keçəlin tacirlə, «Keçəlnən kosa» adlı qaravəllidə keçəlin kosa ilə yarışı yalan demək yarışdır. Yarışın şərtinə görə, kim daha böyük yalan desə, o, güclü sayılmalıdır. Aşıq Hüseyn Saraclıdan yazıya alınan «Keçəlnən kosa» qaravəllisində rəqiblər arasındakı mübahisəni «quyruqsuz» yalan kəsir və şərqli çörək belə yalan deməyi bacaran keçələ çatır: «Gördük körpüyü sel aparır. Fikirləşdim ki, Arazı nətəəri keçim. Oana-buana baxdım, gördüm baldırı qırıx bir örümçəh var, onu tutuf xurcunu belinə aşardım, özüm də örümçəyi minif Arazı keşdim. Bilmirəm örümçəh suyamı, yükəmi dayanmadı, yıxılıf öldü. Baxdım qarnı çox yekədi. Dedim, bunun qarnını yarım, görüm nə var. Pıçağı çıxardıf qarnını yarım, bir dəvə çıxdı. Dəvənin qarnını yardım, bir fil çıxdı. Filin qarnını yardım, bir tülkü çıxdı. Tülkünün qarnını yardım, bir parça kağız çıxdı. Gördüm kağızda yazılıf ki, kosa qələt eləyir, kömbə keçəlini».»³⁹ Bu nümunədə, eləcə də yuxarıda xatırladığımız «Keçəl» nağlında yalanın keçəl tərəfindən danışılmasına təsadüfi hal kimi baxmaq olmaz. Əgər keçəli mənşəcə o dünya barədəki təsəvvürlərlə bağlı bir obraz hesab ediriksə, onda bu dünyada baş verməsi mümkün olmayan əhvalatlar danışmasını keçəl üçün tipik bir cəhət kimi qiymətləndirməliyik. E.D.Tursunova arxalanıb deyə bilərik ki, keçəlin «quyruqsuz» yalanının kökündə bu obrazın o dünya «təəssüratı» durur. Təbii ki, zaman keçdikcə bu «təəssürat» ilkin kökündən aralı düşür və yeni mahiyyət qazanır. Keçəlin, yaxud başqa bir obrazın danışdığı qeyri-real əhvalatlar bu gün də o dünyaya aid «gerçəklik» sayılısaydı, onda xatırladığımız nağıllarda söyləyici «böyük yalan», «quyruqsuz yalan» ifadələrini işlətməz, danışılanın yalan olduğuna işarə etməzdi. Bəli, nağıl söyləyicisi də, baş qəhrəman da belə hesab edir ki, hөрümçəyə minib çayı keçmək, hөрümçəyin qarnından dəvə çıxarmaq uydurmadır.

Nağıllarda uydurma kimi danışılan parçaları müəyyənləşdirmək o qədər də çətin deyil. Bir də görürsən tam ciddi planda danışılan nağılin sonunda söyləyici özünü əhvalatların şahidi kimi təqdim edir: «Oğlan qızı da götürüb evə gəldi. Atası onları görüb çox sevindi. Üç gün, üç gecə onlara toy çaldırdı. Mən də onların toyunda idim. Bu gün isə bura gəlmişəm».⁴⁰ Nağılların sonundakı bu cür söyləyici cümlələrinin yalan üstündə qurulduğu heç kimdə şübhə doğurmur. Ağıl üstündə olan hər dinləyici çox yaxşı başa düşür ki, uzaq zamanlarda baş vermiş əhvalatlarda söyləyicinin iştirak etməsi mümkün olmayan bir işdir. «Mən də onların toyunda idim, bu gün isə bura gəlmişəm» tipli cümlələr işlətmək söyləyiciyə ona görə lazımdır ki, dediyinin, yəni nağılın so-

³⁹ Saraclı A.H. Şerlər, söyləmələr / Tərtibçi S.Əfəndi. Bakı: Yazıçı, 1992, s.45

⁴⁰ Allah yıxan evi qızlar tikər. Nağıllar / Toplayıb tərtib edənlər O.Əliyev, R.Xəlilov. Bakı: Yazıçı, 1994, s.163

nunda işlətdiyi sözlərin yalan olduğunu qabarıq nəzərə çatdırsın və gülüş effekti yaratsın.

Bu cür gülməli parçaya nağılların başlanğıcında daha çox təsadüf edilməsi hamımıza bəllidir. Bəllidir ki, pişrov, yaxud qaravəlli adlanan həmin başlanğıcın nağılla, nağılın süjet xətti ilə birbaşa bağlılığı yoxdur: «Badi-badi giriftar, hamam hamam içində, xəlbir saman içində, dəvə dəlləklik elər köhnə hamam içində. Hamamçının tası yox, baltacının baltası, burdan bir tazi keçdi, onun da xaltası yox. Qarışqa şillaq atdı, dəvənin budu batdı. Milçək mindik, Kür keçdik, yabaynan doğa içdik. Günlərin bir günündə, Məmməd Nəsir tinində, biri vardı, biri yoxuydu, bir Ovçu Pirim vardı».⁴¹ Ovçu Pirim söhbətinə qədərki parçada – pişrovda dəvənin dəlləklik elməsi, qarışqanın şillaq atıb dəvənin budunu batırması, yaba ilə dovğa içmək yalanın, uydurmanın göstəriciləridir. Bəzən söyləyici bu göstəricilərlə də kifayətlənmir və pişrovda yalan danışdığını «yalan» sözünün özünü işlətməklə bildirir: «Ömrümdə çox şiləşi yemişəm, heç belə yalan deməmişəm».⁴² Məgər pişrovların bu cür yalan üstündə qurulması nağıl süjetinin də uydurma kimi danışılmasına işarə etmək üçündürmü? Nağıl danışan məgər öz dinləyicisini pişrovlar vasitəsilə yalanı hazırlayır? M.H.Təhmasib bu fikirdədir ki, eposdan fərqli olaraq, nağıl bir uydurma kimi danışılır və pişrov bu uydurmaya bir zəmin yaradır.⁴³ Bircə, pişrovlar heç də uydurmaya, yəni bütövlükdə nağılın bir uydurma kimi danışılmasına işarə sayıla bilməz. Bircə belə gəlir ki, yalanın sərhədi pişrovda – qaravəllidə bitir və söyləyici nağılın əsas hissəsini yalan yox, bir həqiqət kimi danışmağa başlayır. Belə olmasaydı, nağılı hansı vaxtda, ilin və günün hansı vədəsində danışmağın fərqi nə varılmaz, yay mövsümündə, yaxud günün günorta vaxtı nağıl danışılmasına xalq arasında qadağa qoyulmazdı. Konkret nümunələrə gəlincə, qeyd etməliyik ki, yuxarıda misal çəkdiyimiz pişrovların birincisi «Ovçu Pirim» nağılından, ikincisi isə «Əyyar» nağılındandır. «Ovçu Pirim» ənənəvi sehrlı nağıl nümunəsidir və bu nümunədə mifoloji görüşlər, xüsusən ilanla bağlı ibtidai təsəvvürlər qabarıq şəkildə öz əksini tapır. Mifoloji görüşlərin, ibtidai təsəvvürlərin əks olunduğu sehrlı nağılın söyləyicilər tərəfindən bir uydurma kimi danışılması inandırıcı görünür. «Əyyar» nağılı da, adından bəlli olduğu kimi, kələkbazlıq motivi üzərində qurulan bir nağıldır. Dünya folkloru zəifin, gücsüzün, çarəsizin kələk qurub güclüyə qalib gəlməsi əhvalatlarından bəhs edən süjetlərlə doludur və bu süjetlər də

⁴¹ Azərbaycan nağılları: 5 cildə, IV c. / Tərtib edən N.Seyidov. Bakı: Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1963, s.8

⁴² Azərbaycan nağılları: 2 cildə, II c. / Toplayıb tərtib edən Ə.Axundov. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1970, s.94

⁴³ Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları. Orta əsrlər. Bakı: Elm, 1972, s.60

bir zamanlar hadisələrə (məsələn, ovda uğur qazanmağa) magik təsir vasitəsi kimi danışılıb. Zəifin kələk işlədib qələbə çalması barədə nağıllar danışmaqla insan öz gücünü artıracığına, öz qələbəsini təmin edə biləcəyinə inam bəsləyib. Müasir insanın nağıla inanıb-inanmaması heç də janrın poetikasına əsaslı təsir göstərə, məsələnin əsl mahiyyətini dəyişə bilməyib. Məsələnin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, nağıllarda uydurma və həqiqəti nağıl yaradıcısı (xalq) özü müəyyənləşdirir. Müşahidələr göstərir ki, pişrov nağılın əsas hissəsindən seçildiyi kimi, uydurma nağıl da başqa nağıllardan açıq-aydın seçilir. Belə seçilməyin nəticəsidir ki, «Hadı və Hudu» kimi uydurma nağıllar Azərbaycan folklorşünaslığında qaravəlli adı ilə təqdim edilir. «Hadı və Hudu» kimi nümunələrin başqa qaravəllilərlə başlıca oxşarlığı gülməli məzmun daşımalarıdır. Amma folklorşünaslarımız qaravəllilər sırasına hər gülməli nağılı yox, «Hadı və Hudu» üslublu nağılları daxil edirlər. Ona görə ki, bu nümunələr başdan-başa uydurma və yalan üstündə qurulması ilə nağıl çərçivəsindən kənara çıxır və xüsusi yanaşma, qiymətləndirmə və adlandırma tələb edir. Əgər nağıl bir uydurma kimi danışılan janr olsaydı, onda başdan-başa yalan üstündə qurulan «Hadı və Hudu» bu janrın ən səciyyəvi nümunələrindən sayılar və belə nümunələri qaravəlli adı ilə xüsusi fərqləndirməyə ehtiyac qalmazdı.

Bir həqiqət kimi danışılan nağıllarda uydurma kimi danışılan pişrov-qaravəlli hansı ehtiyacdən ortaya çıxır? Suala inandırıcı cavab vermək üçün xatırladaq ki, qaravəlli mətnləri təkcə nağıllara yox, dastanlara da artırılır. Aşıq dastanının gərgin bir yerində əhvalatı yarımqıç saxlayıb qaravəlli danışmağa başlayır. Dastan arasında danışılan qaravəlli yuxarıda Aşıq Hüseyn Saracından gətirdiyimiz «Keçəlnən kosa» nümunəsi kimi yalan üstündə qurula da bilər, adi lətifə məzmunu daşıya da bilər. Hər iki halda dastan qaravəllisini nağıl qaravəllisinə yaxınlaşdıran ən başlıca cəhət gülməli olması, dinləyicini güldürmək üçün danışılmasıdır. Dinləyicini güldürən aşıq həmin aşıqdır ki, məhəbbət dastanlarına ustadnamələrlə başlayır, yaxud «Dədə Qorqud»un «Müqəddimə»sində bizə öyüd-nəsihət verir, eposun hər boyunu xeyir-dua ilə bitirir:

Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsin!

Allah verən ümidin üzülməsin!⁴⁴

Bizcə, «Dədə Qorqud»dakı öyüd-nəsihət və xeyir-dualarla nağıl və dastanlardakı qaravəlli parçaları arasında bir funksiya yaxınlığı var. Yaxınlıq ondan ibarətdir ki, öyüd-nəsihət və xeyir-dualarda olduğu kimi, nağıl və dastanlara daxil edilən qaravəlli parçalarında da söyləyicinin əsas məqsədi dinləyiciyə güc-qüvvət aşılamaq, onu qəm-qüسسə və qaramatdan uzaqlaşdırmaqdır. Öyüd-nəsihət və xeyir-dualarda əsas təsir vasitəsi ciddi söz, qaravəllilərdə əsas təsir vasitəsi gülməli sözdür. Nağıl və dastan ifadəsi bu fikirdədir ki, danışılan əhvalatları daxilən

⁴⁴ «Kitabi-Dədə Qorqud» ensiklopediyası: 2 cildə, I c. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 2000, s.98

yaşayan dinləyicilərin «könlünü açmaq və faciənin (nağıl və dastanlardakı gərgin hadisələrin – M.İ.) ağır təsirini yüngülləşdirmək üçün»⁴⁵ qaravəlliyə ehtiyac var. Qaravəllilərdən bir çoxunun yalan və uydurma üstündə qurulması gülüş effektini, gülüşün həyatvericilik təsirini artırmağa xidmət edir. Maraqlıdır ki, yalan və uydurma üstündə qurulan bir çox qaravəllilər başqa bir obrazın yox, məhz yalançı pəhləvanın dilindən danışılır: «Getdik şikara, bir dəstə şikar vurduq...Əlimi saldım cibimə, gördüm bir bıçaq var – sapı var, tiyəsi yox. Sapı ilə şikarın başını kəsdim. Üç-dörd dağ aşandan sonra dedim, bunu harda yuyum? Gördüm üç arx var – ikisi quru, birinin də suyu yox. Suyu yoxda şikarın başını yudum».⁴⁶ Yalançı pəhləvanın dilindən söylənilən bu qaravəlli hadisələrin ciddi yöndə təsvir edildiyi hər hansı nağıl və dastanla paralellik yarada bilər. Təbii ki, bahadırılıq nağılları və qəhrəmanlıq dastanları ilə paralellik daha qabarıq və daha effektivdir. Tutaq ki, yuxarıda nümunə gətirdiyimiz qaravəlli «Məlikməmməd» tipli nağıllardan əvvəl, yaxud sonra danışılarsa, əsl bahadirlə yalançı bahadır, doğru ilə yalan qarşılaşdırılır, ciddi yöndə təsvir edilən qəhrəmanlıqla komik yöndə təsvir edilən «qəhrəmanlıq» bir-birini tamamlayar. Müşahidələr göstərir ki, söyləyicilər qaravəlli danışarkən qeyd etdiyimiz sonuncu cəhətə, yəni ciddi ilə gülməlinin qarşılaşdırılmasına daha çox fikir verirlər. Nağıl və dastandan müəssir olan dinləyicinin eynini açmaq qaravəlli söyləməkdə əsas amilə çevrilir.

Bələ qənaətə gəlmək olur ki, folklorda obrazların qarşılaşdırılması ilə bütöv mətnlərin qarşılaşdırılması arasında semantik bağlılıq var. Yalançı pəhləvan həqiqi pəhləvanın parodiyasına çevrildiyi kimi, uydurma üstündə qurulan qaravəlli də «gerçək» üstündə qurulan nağıl və dastanın parodiyasına çevrilir. Yalançı pəhləvan həqiqi pəhləvana təkan verdiyi kimi, komik məzmunlu qaravəlli də tragik məzmunlu nağıl və dastana təkan verir.

3.4. Ağillı və axmaq

Özünü axmaqlığa vuran və axmaq olub axmaqcasına davranan folklor qəhrəmanları ağillı və axmaq parodiyasını meydana çıxarır. Parodiyanın bu nümunəsi hökmdar və təlxək nümunəsinə yaxındır, yaxud bu nümunələr bir-birinin davamıdır. Təlxək qüdrətli və zəhmli hökmdarın parodiyası olduğu kimi, axmaq da hər hansı bir ağillının parodiyasıdır. Hökmdarın parodiyasına çevrilərkən təlxəyin axmaqcasına hərəkət etməsi vacib deyil, orada vacib şərt təlxəyin bəmərə oyun və hoqqalardan çıxması, ciddi hökmdarın komik «nüsxə»sinə dönmə-

⁴⁵ Arif M. Azərbaycan xalq teatrı // Seçilmiş əsərləri: 3 cildə, III c. Bakı: Elm, 1970, s.57

⁴⁶ Azərbaycan folkloru antologiyası: V kitab, Qarabağ folkloru / Toplayanlar İ.Əbbaslı, T.Fərzəliyev, N.Nazim, tərtib edən İ.Əbbaslı. Bakı: Səda, 2000, s.380

sidir. Axmaq və ağıllı parodiyasında isə imitasiya məhz axmaqlıq, axmaqcasına davranmaq üstündə qurulur. Parodiyanın bu nümunəsində hər cür komizm əvəzinə, axmaqlıqdan doğan komizmlə qarşılaşırıq.

Molla Nəsrəddin və Bəhlul Danəndənin axmaqlığı ətraf mühitə uyğunlaşmağın, ətraf mühitə münasibət bildirməyin bir formasıdır. Ətrafdakı adamların səciyyəvi cəhətlərindən biri axmaqlıqdırsa, onda Molla Nəsrəddin və Bəhlul Danəndə də özlərini axmaq kimi aparmalıdır ki, adamlarla dil tapa, mühitə qaynayıb-qarıxa bilsinlər.

Dağ-daşın, çöl-çəməninin, su-selin, ayın, günəşin insan kimi nəfəs almağına, dil açıb danışmağına bu gün inansa da, inanmasaq da, əcdadlarımızın ən qədim çağlardakı sadələşməyə, tutalım, günəşi, ayı canlı varlıq saymasına qətiyyəti gülmürük. Ayı canlı bir insan kimi danışdırən Molla Nəsrəddinə isə gülməmək mümkün deyil. Çünki Molla Nəsrəddin özünü məhz sadələşmə ibtidai insan yerinə qoyur və oyun çıxarır. Aydın bir gecədə quyudan su çəkib aparmaq istəyən Molla Nəsrəddin ayı quyuda görüb deyir: «Ah, zalımlar, insafsızlar, gör necə gül kimi ayı tutub quyuya salıblar. Ay, heç danışma, bu saat səni quyudan çıxararam». Aya canlı bir adam, yaxın bir dost kimi müraciət edən Molla canı-dildən öz «dostu»nu quyudan çıxarmaq üçün alləşməyə başlayır. Özü kəlləməyallaq aşıb arxası üstə yerə yıxılsa da, ayı göyde görüb sevinir ki, zəhməti hədəf getməyib və ayı əvvəlki yerinə qaytara bilib.⁴⁷

Özünü axmaqlığa vurub ətrafdakı predmetlərlə insan timsalında «həmsöhbət» olmaq başqa komik fiqurlar, o cümlədən Bəhlul Danəndə üçün də səciyyəvidir. İki kəndlinin torpaq üstündə davasını kəsmək istərkən Bəhlul Danəndə torpağın özü ilə «məsləhətləşməli» olur; vəziri ölümdən qurtarmaq məqsədilə ağacı sorğu-suala tutur, ağacın «dedikləri»ni dilə gətirib camaata bəyan edir.⁴⁸ Təbii ki, Molla Nəsrəddinin ayla, Bəhlul Danəndənin torpaqla danışması Qazan xanın doğma yurdla (eləcə də su, qurd və köpəklə) danışmasından tam fərqli bir mahiyyət daşıyır. Qazan xan müraciət etdiyi yurdun, suyun, qurdun, köpəyin onu eşidəcəyinə inanır. Öldürülməyə aparılan Uruz şübhə etmir ki, dilsiz-ağızsız ağac onu duya bilir. Belə olmasaydı, ozan yurda, suya, qurda, köpəyə müraciət məqamlarında «xəbərləşmək», ağaca müraciət məqamında isə «söyləşmək» sözlərini işlətməzdi. Çağdaş dilimizdəki «dərcləşmək» feli ilə səsləşən həmin sözlər Qazan xan və Uruzun göstərilən predmetləri insan timsalında – dil qanan, dard anlayan varlıq misalında görməyindən xəbər verir. Bəhlul Danəndənin isə torpaqla, ağaqla «danışması» ciddi yox, komik yöndə təsvir edilir. Bəhlul Danəndə torpaq və ağaqla «danışarkən», təbii ki, özünü axmaqlığa vurur və ağılsız adamlara məhz axmaqcasına hərəkətlə ibrət dersi vermək istəyir. Bəhlul Danəndə torpaq üstə dava eləyən kəndlilərə üz tutub: «Torpaq de-

⁴⁷Dava yorğan davasıymış. Molla Nəsrəddin latifələri / Tərtib edən B.Abdulla. Bakı: Yazıçı, 1996, s.27-28

⁴⁸Bəhlul Danəndə latifələri / Toplayıb tərtib edən N.Seyidov. Bakı: Azərneşr, 1988, s.34-36

yir, mən onların deyiləm, onların hər ikisi mənindir», – sözlərini ifadə etməklə⁴⁹ müdrik axmaqlıq addımını atmış olur. Əlbəttə, ətrafdakı avam adamlar torpaqla söhbətləşməyin mümkün olacağına inanmasalar, Bəhlul Danəndə öz məqsədinə istədiyi səviyyədə çata bilməz. Bəhlul çox gözəl bilir ki, dünya malı üstündə bir-birini didib-parçalamağa hazır olan adamların dərrakə sarıdan bəxti gətirməyib, usta tərpanib belə adamları torpağın da danışmağına inandırmaq olar, ağacın da.

Ayla «həmsöhbət» olan Molla Nəsrəddin və ağacla «həmsöhbət» olan Bəhlul Danəndənin lətifələrdəki funksiyası mif yaratmaq yox, mifi yamsılayıb hoqqa çıxarmaqdır. Bu komik fiqurlar mif normaları ilə hərəkət etmirlər, mif normaları ilə hərəkət edənlərin roluna girirlər. Mif normaları ilə hərəkət edən və ozan tərəfindən tam ciddi yöndə təqdim olunan Qazan xan və Uruza «axmaq» demək mümkün olmadığı halda, mifi yamsılayan Molla Nəsrəddin və Bəhlul Danəndə axmaq adam biçimində təqdim olunur. Bəhlul Danəndə ətrafdakı adamlara ibrət dərslərini axmaq donuna girib torpaq və ağacın «dedikləri»nə qulaq asmaqla verir.

İbtidai təsəvvürlər əsasında yaransa da, mifin qəhrəmanı «ağıllı» qəhrəmandır. Onun ətraf aləmi canlı insan timsalında görməsini və dağıt-daşı, suyu-seli insan kimi danışdırmasını qətiyyənlə ağılsızlıq əlaməti saymaq olmaz. Qazan xan və Uruzun mifoloji düşüncəsinə söyləyici özü də tam şərikdirsə, burada axmaqlıq elementi axtarmaq çətindir. Söyləyicinin tam şərik olduğu bir məsələyə bizim axmaqlıq prizmasından baxıb qiymət verməyimiz böyük yanlışlığa gətirib çıxara bilər. Bəli, Qazan xanın yurda, suya, qurda, köpəyə müraciəti təkcə öz arvad-uşağının yox, həm də böyük bir elin yolunda qılınc çalan, dərin dərrakəli bir sərkərdənin müraciətidir. Uruzun ağacla danışması ata-anasının və Oğuz elinin şərəfi naminə canından keçməyə hazır olan ağıl və əqidə sahibinin ağacla danışmasıdır. Molla Nəsrəddin və Bəhlul Danəndənin də böyük zəka sahibi olduqlarını sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Sadəcə olaraq nəzərə almalıyıq ki, bu komik fiqurların dərin zəkası bir çox hallarda axmaqlıq libasında ortaya çıxır.

Özünü axmaqlığa vurub mif normaları ilə davrananda Molla Nəsrəddin və Bəhlul Danəndə qətiyyənlə mifoloji obrazlara qarşı çıxmır və mifin parodiyası heç də mifin tənqidinə yönəlmir. Mif normaları ilə davrananda Molla Nəsrəddin və Bəhlul Danəndə hansısa ictimai qüsurlara qarşı çıxır və mifin parodiyası bizi güldürmək, bu yolla bizə güc-qüvvət vermək məqsədinə yönəlir.

Bir sıra nağıl qəhrəmanlarında da axmaqlıq Molla Nəsrəddin axmaqlığına yaxın bir mahiyyətdə özünü göstərir. Məsələn, «Hillilim-nən Güllülüm» nağılında təsvir edilən axmaqlığın müəyyən qədər rola

⁴⁹ Bəhlul Danəndə lətifələri / Toplayıb tərtib edən N.Seyidov. Bakı: Azərbaycan, 1988, s.11

girməkdən ibarət olduğunu və Molla Nəsrəddin axmaqlığına oxşar bir mahiyyət daşıdığını göstərən faktlardan biri hərdən kişinin arvadı, arvadın da kişini səfeh hərəkət üstündə məzəmmət etməsidir. Yersiz danışması, yasda toyun, toyda yasin sözünü işlətməsi üstündə ərini danılayan arvad özü bəhməzi torpağın çatdağına tökürsə, çarığı qarğaya verirsə, kələfi ağacın belinə sarıyursa, deməli, bu hərəkətlərdə özünü axmaqlığa vurmağın əlamətləri var. Hillilim və Güllülüm tipli axmaq obrazlarında ağıl-dərrakəyə çağırmaqdan daha çox oyun çıxarıb insanları güldürmək və bu yolla insanların yaşayib-yaratmaq ehtirasını artırmaq ideyası ifadə olunub. Alt qatda gizlənən oyunbazlıq əlaməti Hillilim və Güllülüm kimi nağıl qəhrəmanlarının da bir parodiya nümunəsi sayılmasına əsas verir.

Sadələvh, sadədil olub axmaqcasına hərəkət edən folklor qəhrəmanlarından danışarkən Ayrım bəzəmələrindən, bu bəzəmələrin əsas qəhrəmanları olan Ayrım Tağıdan və Ayrım qadınlarından bəhs etməmək çətindir. Çünki avamlıq, korafəhmlik, natarazlıq Ayrım bəzəmələrinin baş mövzusu, davranış normalarından kənara çıxmaq, ağıllı yanında axmaq, axmaq yanında ağıllı görünmək Ayrım Tağının və Ayrım qadınlarının başlıca cəhətidir.

Ayrım bəzəmələrində, «Hillilimən Güllülüm», «Dəlisov arvad» kimi nağıllarda, eləcə də Molla Nəsrəddin lətifələrində rast gəldiyimiz axmaq qadınlar ev tikən, tədbir töküb ərini xoş günə çıxaran ağıllı qadınların parodiyasıdır. Axmaq qadınların bir xəlvətə çəkilib əti yastığın içinə doldurması, ərinin aldığı xınanı evin divarlarına yaxması, qızıl boyunbağını keçinin boğazına taxıb keçini qız əvəzinə toya yollaması⁵⁰ ev dağıtmağın komik səhnələridir. Bu səhnələr ev qurmaq səhnələrinin tərsinə çevrilmiş üzüdür. Ev dağıtmağın komik səhnələrini təsvir etməkdə məqsəd ev qurmağa qarşı çıxmaqdırmı? Qətiyyə. Axmaq qadınların ev dağıtmağından məzəli əhvalatlar danışmaqda başlıca məqsəd ev tikən, ev quran ağıllı və tədbirli qadınları güldürmək, onlara güc-qüvvət verməkdir – təlxək hökmdara, yalançı pəhləvan əsl pəhləvana güc-qüvvət verən kimi.

IV FƏSİL. QƏHRƏMANLIQ EPOSUNDA GÜLÜŞ

4.1. «Dədə Qorqud» eposunda dəli obrazı

Qeyri-adi hərəkətləri ilə başqalarından fərqlənən «Dədə Qorqud» və «Koroğlu» dəliləri bir tərəfdən bahadır kimi, digər tərəfdən isə nataraz adam kimi diqqəti cəlb edir və bu natarazlıq eposda yarıciddi-yarızarafat səhnələrin meydana çıxmasına səbəb olur.

«Dədə Qorqud» eposunda heç də bütün igidlərə «dəli» deyilmir. Bütün igidlərə «dəli» deyilsəydi, yəni «igid» və «dəli» sözləri tam eyni

⁵⁰ Ayrım bəzəmələri / Toplayıb tərtib edən V. Vəliyev. Bakı: Gənclik, 1983, s.134-137

mənanı bildirsəydi, onda «dəli igid» ifadəsini işlətmək məntiqsiz görünərdi. Halbuki eposda bəzi qəhrəmanların adlarının önünə «dəli» təyini artırılmaqla bərabər (Dəli Domrul, Dəli Qarcar, Dəli Dondar, Dəli Budaq, Dəli Uran) igidi başqa igidlərdən fərqləndirmək məqsədilə xüsusi «dəli igid» ifadəsi də işlənir. «Dəli igid» ifadəsini isə obrazın yalnız şücaətindən xəbər verən bir ifadə saymaq çətindir. Şücaət sahibi olmağa qalsa, bu cəhət eposda təsvir edilən oğuz igidlərinin hamısına aiddir. Oğuz igidlərinin heç də hamısına yox, yalnız bəzilərinə aid olan dəliliyin nədən ibarət olduğunu düzgün başa düşmək üçün Əgrəyin Bayandır xan və Qazan xan divanlarında necə davranmasının təsviri bir açar kimi götürülə bilər. Həmin təsvir belədir: «Bayandır xanın divanına qaçan istəsə varır-gəlirdi. Bağlərbəgi olan Qazan divanında buna heç qapı-baca yoxdu. Bağləri basıb, Qazan önündə oturardı. Kimsəyə iltifat etməzdi». ⁵¹ Əgrəyin necə igid olduğunu dinləyiciyə anlatmaq üçün ozan söhbətin əvvəlində təzaddan məharətlə istifadə edir. Bu təzad Əgrəyin hərəkəti ilə xan divanındakı rəsmi davranış qaydaları arasındakı təzaddır. T.Hacıyev «Oğuz məclisi» adlandırdığı xan divanının nə demək olduğunu belə izah edir: «Oğuz məclisi parlament hüququndadır və hər kəsin necə deyər, nömrəli kreslosu var. Bu kreslonu hər fərd vətən, xalq, dövlət qarşısındakı xidməti, rəşadəti ilə qazanır». ⁵² Oğuz elində hələ ki, bir mövqe qazanmayan, özünü təsdiq etməyən Əgrəyin xan divanında keçib yuxarı başda oturması qəhrəmanın başqalarına bənzəməməsindən, onun nəse qəribə bir igid olmasından xəbər verir və aydınlaşdırmaq istədiyimiz dəlilik məsələsi də daha çox belə qəribəliklər içində üzə çıxır. Belə qəribəlikləri «dəli igid» adlandırılan başqa bir qəhrəmanda – Əgrəyin qardaşı və oxşarı olan Səgrəkdə də görürük. Səgrəyin Əgrəyə oxşarlığı, hər şeydən qabaq, ani qərara gəlməsində və beyninə dolan fikri hökmən yerinə yetirməsindədir. Başqalarının dediyi tənəli söz qardaşlara ox kimi dəyir və onlar zərrə qədər də tərəddüd etmədən qılınc qurşanıb döyüşə atılmaq barədə qərar verirlər. Tərsuzamışın tənəli sözlərini eşitcək Əgrək qətiləşdirir ki, Qazan xandan «axın diləyib», yəni basqına icazə istəyib hünər göstərsin. Tənəli sözdən təsirlənib Şiröküzdən Göyçə dənizinə bəyüz bir ərazidə «axın»a çıxmaq Əgrəyin dəli igid, «impulsiv» qəhrəman ⁵³ olmasının bir əlamətidir. Bu cür impulsivlik Səgrək üçün də səciyyəvidir. Səgrək toy gecəsinin pozulmaz qayda-qanununu pozub, döyüş libası geyir və qardaşını əsirlikdən qurtarmağa gedir.

A.Hacıli ədəbi ənənəmizdəki çılğın qəhrəmanlardan danışarkən onları «hər hansı struktur və təsnifə uyğun gəlməyən» qəhrəmanlar

⁵¹ «Kitabi-Dədə Qorqud» ensiklopediyası: 2 cildə, I c. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 2000, s.99

⁵² Hacıyev T. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.63

⁵³ Baydili C.Dəli, dəlilər // «Kitabi-Dədə Qorqud» ensiklopediyası: II c. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 2000, s. 84

adlandırır.⁵⁴ «Dədə Qorqud» eposundakı Əgrək, Səgrək, eləcə də Dəli Qarcar və Dəli Domrul həmin qəbildən olan qəhrəmanlardır. Səgrək toy mərasiminin qayda-qanunlarına tabe olmadığı kimi, Dəli Qarcar da elin qız alıb, qız vermə adətlərini cyninə almır və bacısı Banıçıçəyə elçi düşənləri kimliyinə baxmayıb öldürür. Dəli Qarcar elçiliyə gələn Dədə Qorqudu «əməli azmış» adlandırır və dalınca düşüb onu qovmağa başlayır. Banıçıçəyin «hə»sini versə də, ağlagəlməz başlıq istəməsi qız alıb, qız vermə məsələsində Dəli Qarcarın heç də dəliliyi yerə qoymadığını göstərir. Əcaib-qəraib başlıq istəməklə, yəni maya görməmiş min nər, madyan görməmiş min aygır, qoyun görməmiş min qoç, quyruqsuz, qulaqsız min köpək və min də birə tələb etməklə Dəli Qarcar, Beyrayın Banıçıçəklə evlənməsini düşüncə salmaq fikrindən ol çəkmədiyini bildirmiş olur.

«Dədə Qorqud»da dəlilik neçə-neçə obrazı əhatə edən bir xətdir və həmin xətt üzrə təsvir edilən obrazların hərəkətləri, təbii ki, bir-biri ilə yaxından səsleşir. Ayrı-ayrı obrazlarda özünü göstərən ağlaşığız hərəkətlərin ümumi mənzərəsindən aydın olur ki, belə hərəkətlərin ən başlıca səbəbi başqa bir şey yox, dəliliyin, dəlisovluğun özüdür. Dəli Qarcarın Dədə Qorquda əl qaldırmasının ilk növbədə dəlisovluq, dəliqanlıqla bağlı olduğuna bir daha inanmaq üçün Dəli Domrul – Əzrayıl qarşılaşmasını xatırlamaq lazım gəlir.

Müsəlmanlığın ən adi qayda-qanunlarından xəbərdar olan hər hansı bir şəxs Əzrayılın adını eşitcək sorğu-sualsız bilərdi ki, ölüm mələyinin işinə qarışmaq olmaz. Qayda-qanun tanımayan Dəli Domrulsə nəinki Əzrayılın işinə qarışmaq, hətta onunla döyüşmək fikrinə düşür. Dəli Domrul sanki Oğuz elinin əxlaq normalarından da xəbərsizdir. Axı bu eldə övlad-valideyn münasibətlərini tənzimləyən ideal normalar var. Ata oğul yolunda, oğul da ata yolunda candan keçməyə hazırdır. Ana öz əzmkarlığı ilə oğulu ölümdən qurtarır. Oğul öz ətinin şişə çəkilməyinə razıdır, tək anası tanınub düşmən əlində işgəncə və təhqirə məruz qalmasın. Sanki bu əhvalatların Dəli Domrula heç bir istisoyuğu yoxdur. Əzrayıl: «Allah Taalanın əmri böylə oldu kim, Dəli Domrul can yerinə can bulsun, onun canı azad olsun», – deyə, Dəli Domrulun cavabı belə olur: «Məgər bir qoca babam, bir qarı anam var, gəl gedəlim, ikisindən biri bolay ki, canın verə, alğıl, mənim canım qoğıl».⁵⁵ Dəli Domrulun bu hərəkətinə qiymət verməmişdən qabaq bir anlığa təsəvvür edərk ki, eposun əsas qəhrəmanlarından biri olan Uruz ata-anasının düşmən əlində işgəncələrə məruz qalmasına göz yumur. Belə əhvalatla rastlaşsaydıq, biz artıq Uruzun qorxaqlığından, rəzilliyindən danışmalı olardıq. Öz canını qurtarmaq üçün ata-anasının

⁵⁴ Hacı A. Mifopoetik tələkkür fəlsəfəsi. Bakı: Mütərcim, 2002, 164 s.

⁵⁵ «Kitabi-Dədə Qorqud» ensiklopediyası: 2 cildə, I c. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 2000, s.76

ölümünə razı olan Dəli Domrulusa qorxaq və rəzil adlandırmaq mümkündür deyil. Eyni hərəkətin ayrı-ayrı qəhrəmanlarda bu cür müxtəlif semantik mahiyyət daşıması, hər şeydən qabaq, qəhrəmanın təbiətindən, mətnin hansı ahəng üstündə köklənməsindən irəli gəlir. Uruz, eləcə də Buğac, Basat, Qanturalı, Əmran və başqa qəhrəmanlar eposda ciddi planda, lirik-dramatik ahəng əsasında təsvir edilən qəhrəmanlardır və onların hər hansı bir hərəkətini igidlik meyarı ilə qiymətləndirdikdə qarşıya elə bir çətinlik çıxmır. Dəli Domrulun təhlilində isə çətinlik yaranmasının başlıca səbəblərindən biri bu obraza da eynilə Uruz, Buğac, Basat, Qanturalı, Əmran meyarları ilə yanaşılmasındadır. Dəli Domrulun eposda Uruz, Buğac, Basat, Qanturalı və Əmrandan fərqli bir şəkildə – məhz dəli igid kimi təqdim edildiyinə diqqət yetirsək və onun hərəkətlərini bu baxımdan araşdırsaq, qaranlıq məsələlərin bir çoxuna aydınlıq gətirmək mümkün olar. Məsələn, aydın olar ki, «Dəli Domrul» boyunda əhvalatların bir çoxu baş qəhrəmanın təbiətinə və davranışına uyğun olaraq, yarızarafat-yarıciddi məzmun daşıyır. Əzrayılın oğrunca can almaq əməlinə agah olub, uşaq kimi çəşqin və ziyyəyə düşən Dəli Domrulun ata-anadan can istəməsinə bəraət qazandıran da məhz yarıciddi-yarıkomik dəlisovluq və sadələşmədir. Dəli Domrulun ata-anadan can istəməsinə bəraət qazandırılmasaydı, ozan onları (Dəli Domrulun valideynlərini) Allahın qəzəbinə gəlmiş adamlar kimi təsvir etməzdi. Ozan yaxşı bilir ki, Dəli Domrul nə Basat, nə də Uruzdur. Özündən güclü varlıqla qarşılaşanda Dəli Domrulun mübarizə üsulu Basatın mübarizə üsulundan (qəhrəmanlıqla hiyləgərliyi birləşdirmək xüsusiyyətindən) fərqləndiyi kimi, ata-anaya münasibətdə də Dəli Domrulun mövqeyi Uruzun mövqeyindən seçilməlidir. Çünki Dəli Domrul sadəcə olaraq igid yox, dəli igiddir – həm qeyri-adi gücü, həm də ağıla gəlməz hərəkətləri ilə başqalarından seçilən bir igid.

4.2. «Koroğlu» eposunda dəli obrazı

Dəli obrazı «Dədə Qorqud» eposu ilə müqayisədə «Koroğlu» eposunda daha geniş yer tutur. Bütün silahdaşları dəlilərdən – dəli igidlərdən ibarət olan Koroğlunun özü ən böyük dəli, atı ən dəlisov bir atdır. Koroğluya və dəlilərə rəğbət bəsləyən aşıqlar «dəli» mənasını verən «cünun» və «abdal» adları daşıyırlar – Aşiq Cünun, Abdal Aşiq (sonuncu ada dastanın Paris nüsxəsində rast gəlirik). Paris nüsxəsindən o da məlum olur ki, Çəmlibelin (Çənlibelin) yeddi-səkkiz ağaclarındakı qoruq da «dəli» adını daşıyır – Dəlibaba qoruğu. «Koroğlu» eposunda dəli məsələsinin şərhini Koroğlu obrazından başlasaq, ilk növbədə buna diqqət yetirməliyik ki, dəlilərin bir neçəsi konkret olaraq «dəli» adlandığı kimi (Dəli Həsən, Dəli Mehtər, Dəli Mehdi) Koroğlu da bəzən «dəli» təyini ilə təqdim olunur. Təsədüfi deyil ki, V.Xuluflu nəşrindəki qolların biri «Dəli Koroğlu və Bolu bəy» adlanır. Yaxud Paris nüsxəsindəki məclislərin birində İsabəli dara düşən Koroğlunu Dona xanıma bir dəli kimi nişan verir. Başqaları Koroğlunu «dəli» təyini ilə təqdim

etdiyi kimi, Koroğlu özü də dəfələrlə özünü «dəli» adlandırıb «Çanlı-beldə dövrən quran dəliyəm», - deyir.³⁶

Y.Lotman skandinav eposundakı bersekləri dəli obrazına tipik nümunə sayır və berseklərin gözlənilməz hərəkətlərə yol vermələrini, onların döyüşə pal-paltarsız, yaxud bir dəri geymiş şəkildə atılmalarını, döyüşdə aldıkları yaraların ağrısını bilməmələrini «dəliliyin» əlamətləri kimi qeyd edir.³⁷ Koroğlu və onun dəliləri döyüşə heç də çılpaq bədən və yalın əllə atılmırlar. Amma Koroğlunun da, onun silahdaşlarının da döyüşü ağılaşmaz hərəkətlərlə müşayiət olunur. Berseklər kimi Koroğlu dəlilərinin də düşməni çəş-baş salan hərəkətləri öz mayasını qorxu-hürkü bilməməkdən götürür. Qızılquş, tərhan, ley kimi şığıyıb düşməni üstünə od ələyən dəli igidin yalnız döyüşdəki yox, həm də adi həyat şəraitindəki hərəkətləri qeyri-adiliyi ilə seçilir. Döyüşdə: «Əsgər nədi, qoşun nədi qanmaram», - deyən Koroğlu dəlisinin dükən-bazardakı davranışından da «qəssab nədi, sazband nədi qanmaram» mənası hasil olur.

Koroğlu dəliləri «Dədə Qorqud»dakı Dəli Domrul, Dəli Qarcar, Əgrək, Səgrək kimi ölçü-biçi tanınırlar və dəlilərin bu cəhətinə onların adlarında da açıq-aydın işarə olunur: Qorxuqanmaz, Dilbilməz, Geridönməz, Halaypozan, Tüpdəğidən, Toxmaqyuran, Tanrıtanımaz...

Çox yemək dəli igidin ölçü-biçi gözlənməməsini göstərən səciyyəvi cəhətlərdən biridir. Çox yemək mifoloji baxımdan insan gücünün, müasir baxımdan isə qarınqululuğun simvolu olduğundan söyləyici həmin məqamın təsvirində ciddiliklə bəmazeliliyi üzvi surətdə birləşdirmək fürsəti qazanır və bu fürsətdən ustalıqla istifadə edir. Koroğlunun çox yeməyindən dastanda neçə yerdə bəhs olunur və həmin məqamların, demək olar ki, hamısında gülüş bu və ya digər dərəcədə özünü büruzə verir.

M.H.Təhmasib nəşrində Koroğlunun yeyib-içməyi ən çox yad məkanla bağlı olaraq nəzər-diqqətə çatdırılır. Toqatda bir qarışa qonaq olan Koroğlu özünə on adamın yeməyini hazırlatdırır. Qarının Koroğluya yemək hazırlaması əhvalatı Paris nüsxəsində daha mübaliğəli şəkildədir. Burada qarı Koroğluya on iki adamın yeməyini hazırlayır. Bu qədər yeməyi Koroğlu elə iştahla yeyir ki, qarının dəri süfrəsini də yemək qarışıq içəri ötürür. M.H.Təhmasib nəşrindəki aşpazxana səhnəsi də kifayət qədər komik şişirtmə üzərində qurulub. Hasan paşanın buyruğuyla aşpaz aşiq - Koroğluya yemək verməlidir. Koroğlu aşpazın ortaliğa qoyduğu bir sini plovu kənara itələyib qazanlardan birini qabağına çəkir. Neçə qazanın plovunu, neçə tuluğun şərabını boşaldandan sonra Koroğlu «doydum» deyib ayağa qalxır.

Koroğlu, yeyib-içməyi ilə başqalarını heyrətə saldığı kimi, boybuxunu, yeriş-duruşu ilə də kənar adamlarda komik vahimə əmələ gə-

³⁶ Koroğlu / Nəşrə hazırlayanı M.H.Təhmasib. Bakı: Gənclik, 1982, s.207

³⁷ Lotman Ю.М. Семносфера. Санкт-Петербург: Искусство-СПб, 2001, с.41-42

tirir. Dastançı, Koroğlunun zahiri görkəmini gülüş doğuran ştrixlərlə canlandırmağa daha çox meyl göstərir: «Bəli, eşitdilər ki, aşiq gəlib, hamı sevindi. Koroğlunu çəkib məclisə apardılar. Amma baxdılar ki, bu aşiq, heç onlar görən aşıqlardan deyil. Boy uca, kürəklər enli, süysün elədi ki, kəl süysünü kimi... Boynunun əti girdin-girdin, bıqlar kəl buynuzu kimi».²⁸ Koroğlunun canlı-cüssəli olduğunu ifadə etmək üçün aşiq bu yerdə onu, tutalım, dağa da bənzədə bilərdi. Koroğlunun dağ yox, kəllə müqayisə olunması məhz bəmərə deyim tərzinin göstəricisidir. Yeri gəldikcə Koroğlunun bu cür məzəli bir dillə təqdim olunması tamamilə təbii təsir bağışlayır. Çünki xalq Koroğlunun təmsalında bir dəfə də olsun dodağı qaçmayan, üz-gözündən yalnız zəhm yağan bəhadır obrazı yox, asib-kəsməklə bərabər, zərəfatından da qalmayan bir bəhadır obrazı yaratmaq istəyir.

Dastanın Paris nüsxəsində təhkiyə daha çox şux notlar üstündə köklənir. Bunun başlıca səbəbi odur ki, Paris nüsxəsini danışan bəmərə aşiq təhkiyə daxilində özünü çox sərbəst aparır, qınanacağını və tənbeh olunacağını ağına gətirmədən Koroğluya da sərbəstlik verir. Belə sərbəstliyin nəticəsidir ki, Paris nüsxəsində Koroğlunun şorgözlük etdiyinin, kəlməbaşı söyüş söydüyünün, bəzən namərdliyə yol verdiyinin (məsələn, günahsız bəzirgani arxadan vurub öldürdüyünün), dəliləri incidib küsdürdüyünün, bir sözlə, M.H.Təhmasib nəşrində görmədiyimiz «yaramaz» hərəkətlərə «qəl qoyduğunun» şahidi oluruq.

Paris nüsxəsindəki Koroğlu ilə müqayisədə M.H.Təhmasib nəşrindəki Koroğlu daha «təbii», daha «ədəb-ərkanlı» və daha «nümunəvi»dir. M.H.Təhmasib nəşrində Koroğlunun bəzi «artıq» cizgilərdən təmizlənməsi danışılmazdır. Amma fakt faktlığında qalır: Paris nüsxəsində açıq-saçıqlıq, qəhrəmanın «zəif» yerinin dinləyicidən gizlədilməməsi Koroğlu obrazını gözədən salmadığı kimi, M.H.Təhmasib nəşrində də qəhrəmanın «artıq» cizgilərdən təmizlənməsi Koroğlu obrazına ciddi xələl gətirmir. Bizi belə gəlir ki, M.H.Təhmasib nəşri Koroğlu obrazının, bütövlükdə «Koroğlu» eposunun başlıca məzmun və mahiyyətini qoruyub saxlayan bir nəşrdir. Qeyd etdiyimiz «təmizləmə» əməliyyatı heç də Koroğlunu birtərəfliliyə məruz qoymur, onu aydan arı, sudan duru bir igid obrazına çevirmir. Həcmcə daha əhatəli, məzmunca daha dolğun olan bu nəşrdə Koroğlu çoxmənalı bir obraz kimi təqdim edilir. Koroğlunun çoxmənalılığını təmin edən mühüm cəhətlərdən biri, heç şübhəsiz, kələkbazlıqdır. Az-çox kələkbazlığı olan Qazan xan, Beyrək və Basatı dəlilərin sırasına daxil etməsək, onda Koroğlunu (dəlilərin başçısını və ən böyük dəlini) «Dədə Qorqud»dakı məlum dəlilərlə eyniləşdirmək mümkün deyil. Dəli Domrul, Dəli Qar-

²⁸ Koroğlu / Nəşrə hazırlayanı M.H.Təhmasib. Bakı: Gənclik, 1982, s.133

car və Əgrək-Səgrək qardaşları hiylə nədir bilmədikləri halda, Koroglu'nun bir silahı da hiyləgərlik, kələkbazlıqdır.

4.3. Koroglu və Keçəl Həmzə

Koroglu və Keçəl Həmzə obrazları müqayisə edilərkən onlar arasındakı fərqli cəhətlərə daha çox diqqət yetirilib. Ədəbiyyatşünaslarımız Koroglu'nun Keçəl Həmzə ilə qarşılaşmasını insan qüdrətinin insan cılızlığı və miskinliyi ilə qarşılaşması kimi mənalandırmağa daha çox üstünlük veriblər. Belə mənalandırma isə, heç şübhəsiz, Koroglu'nu ideallaşdırmaq meyindən irəli gəlib. Əlbəttə, Koroglu'nun xalq qəhrəmanı kimi ideallaşdırılmasında bir qəbahət yoxdur. Amma unutmamaq olmas ki, keçəl də folklorumuzun məşhur qəhrəmanlarından biridir və bu obraz əksər hallarda xalq idealının daşıyıcısı səviyyəsinə qaldırılır. Odur ki, xalq qəhrəmanı Koroglu ilə xalq idealının başqa bir daşıyıcısı olan keçəl arasında fərqli cəhətlərlə yanaşı, oxşar cəhətlərin də axtarılması tamamilə təbii və təbii.

Koroglu ilə keçəl obrazını yaxınlaşdıran başlıca cəhət kələkbazlıqdır. Bu kələkbazlığın ən səciyyəvi göstəricisi libas dəyişmək, özünü gizlədib cild-dən-cildə, dondan-dona girməkdir. Hərfi və məcazi mənada libas dəyişmək Koroglu'nun təsadüfi yox, dastan boyu müşahidə edilən bir cəhətidir. Dastanın V.Xuluflu nəşrində Koroglu belə səciyyələndirilir: «Koroglu iyit, qoçaq... olmaqla barabar, həm də çox ağıllı və fəndgir bir adam imiş. Qılınc ilə iş aşmayan zaman söz ilə və ya paltarlarını dəyişib, el aşığı sifətinə düşməklə və qeyri cür donlara girməklə həmişə qalib gəlirmiş».⁵⁹ Özünün tanınmasını istəmədiyi məqamlarda Koroglu'nun ən çox aşıq libası geydiyinin şahidi oluruq. Qıratın dalınca Toqata yollanarkən, eləcə də Ərzurum, Bağdad və Qarsa səfər edərkən Koroglu özünü məhz aşıq kimi qələmə verir.

Dastanda Koroglu'nun libas dəyişməyi heç də aşıq libası ilə bitmir. Toqat, Ərzurum, Bağdad və Qars səfərlərində aşıq paltarında gördüyümüz Koroglu'nu İstanbul səfərində çavuş libasında, Naxçıvan və Təkə-Türkman səfərlərində çodar libasında, «Düratın itməsi» qolunda ilxıçı libasında, «Koroglu ilə Bolu bəy» qolunda qoruqçu libasında, Paris nüsxəsindəki Qars səfərində falçı libasında görürük. Dastanın V.Xuluflu nəşrində Koroglu'nun hətta dilənçi libası da geydiyinə işarə edilir. Aşıq, çavuş, çodar, falçı, ilxıçı, qoruqçu... libalarında Koroglu'nu tanımaq çox çətindir. Tanınanda da («Koroglu ilə Bolu bəy» qolundakı kimi) Koroglu olduğunu onun boynuna qoymaq müşkül məsələdir. Ən ağır işgəncələr Koroglu'nu sındıra bilmir və o, kefini pozmadan: «Heç belə də Koroglu olar?» – deyib kim olduğunu danır və düşməni çıxılmaz vəziyyətə salır. Libas dəyişmə eposda o qədər ge-

⁵⁹Koroglu. V.Xuluflu nəşri / Nəşrə hazırlayanı A.Nəbiyev, tərtib edən Y.İsmayılova. Bakı: Elm, 1999, s.22

niş yer tutur ki, bu cəhət Koroğlu ilə yanaşı, onun dəlilərinə və başqa dostlarında da müşahidə olunur. «Məhbub xanımın Çənlibelə gəlməyi»ndə Ballı Əhməd aşiq libası, «Koroğlunun Ərzurum səfəri»ndə Telli xanım pəhləvan libası, «Mərcan xanımın Çənlibelə gəlməyi»ndə Mərcan xanıma qovuşmaq və Koroğlunun dəlilərini dardan xilas etmək istəyən oğlan dilənçi libası geyinir. Maraqlıdır ki, dastanda Koroğlunun bütövlükdə qoşununun libas dəyişdirib dondan-dona girməsi faktı ilə də qarşılaşırıq. Düşmən üzərinə yürüş edən Koroğlu qoşunu, bəzən yaraq-yasaq üstündən adi paltar geyir ki, düşmən onu (yəni qoşunu) tanıya bilməsin.

Təhlükə məqamında dondan-dona girmək Qırata da məxsus bir xüsusiyyətdir. Qıratın yad yerdə öz cildini dəyişməsi dastanın M.H.Təhmasib nəşrinə də qorunub saxlanılıb. Bu nəşrin «Durna teli» qolunda düşmən əlinə keçən Qırat qulaqlarını sallayıb, quyruğunu qısıb, gözünün birini yumub, axsaya-axsaya yeriyib özünü tanınmaz şəkildə salır və onu şilxor yabı bilib adi bir qoruqçuya verirlər.

Koroğlunun, Qıratın, dəlilərin, o cümlədən xanımların görkəmdən-görkəmə düşməsi çox səciyyəvi olsa da, eposda hiyləgərlik libas dəyişmə epizodları ilə məhdudlaşır. Bahadırılıq libasında da Koroğlunun bəzən fənd-felə əl atdığıнын şahidi oluruq. Koroğlu zor işlətmədən düşməni məğlub etməyin, yaxud düşmən qurğusundan qurtarmağın cürbəcür yolunu bilir. Onun fənd-fel sahibi olmasından dastanda dost da danışır, düşmən də.

Qılınc çalma kimi, fənd-fel işlətməkdə də böyük hünər sahibdirsə, onda Koroğlu kələkbazlıqda Keçəl Həmzəyə niyə uduzur? Bu suala doğru-dürüst cavab vermək üçün Koroğlunun kimlərə qarşı vuruşduğunun, kimləri özünə düşmən bildiyinin fərqi varmaq lazımdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, Koroğlunun davası namərdlərlə, arxadan zərbə vuranlardır. Namərdlərə qarşı hiylə işlətməyi bacaran (məsələn, Hasan paşa yanında aşiq rolunu böyük məharətlə oynayan) Koroğlu mərd adam saydıqlarını aldada bilmir, yaxud aldatmaq istəmir. Oğulluğa götürmək istədiyi Eyvaz yanında hiyləgərliyi axıra çatdırma bilməyib, özünü bürüzə verən Koroğlu Keçəl Həmzə ilə də qarşılaşanda qılınc və hiylə işlətməyə lüzum görmür, çünki Həmzənin namərd adam ola biləcəyini ağına gətirmir. Keçəl Həmzənin Toqatdakı davranışı öz gümanında Koroğlunun yanılmadığını göstərir. M.H.Təhmasib nəşrinə Keçəl Həmzə Qıratın üzəngisini basmaqla, qalanın yollarını nişan verməklə Koroğluya öz hörmət və ehtiramını bildirirsə, dastanın Paris nüsxəsində Keçəl Həmzənin atsız və silahsız Koroğluya Qıratı qaytarması və əlavə olaraq ona iki qılınc verməsi faktına rast gəlirik.⁶⁰ Bu kimi faktlar Keçəl Həmzənin heç də namərd adam olmaması qənaətini doğurur və Koroğlunun kələkbazlıqda Keçəl Həmzəyə uduzmasının səbəblərindən bi-

⁶⁰ Koroğlu. Paris nüsxəsi / Nəşrə hazırlayanı İ.Əbbası. Bakı: Ozan, 1997, s.91

rini aydınlaşdırır. Aydın olur ki, Keçəl Həmzəni mərd adam bildiyinə görə Koroğlu ehtiyatı əldən verir və buraxılan səhvi düzəltmək Həmzənin köməyi ilə yalnız Toqatda mümkün olur.

Koroğlunun kələkbazlıqda Keçəl Həmzəyə uduzmasını mifologiyada geniş yer tutan əkiz qardaşlar motivi baxımından da izah etmək olar. Məlumdur ki, mifdə mədəni qəhrəman tək olduqda o, özündə ciddiliklə yanaşı, ironik obrazlara məxsus cəhətləri də birləşdirir. Mədəni qəhrəman bir yox, iki nəfərdən, yaxud iki qardaşdan ibarət olduqda isə onların biri ciddi, ikincisi isə daha çox ironik səciyyə daşıyır. Yunan mifologiyasında Prometey və Epimetey, türk mifologiyasında Ülgen və Erlik mədəni qəhrəmanların ciddi və ironik yönlü iki nəfərdən ibarət olmasına səciyyəvi nümunə sayıla bilər. «Koroğlu» eposu və bir sıra mifoloji rəvayətlər Koroğlunun da ilkin əcdad, mədəni qəhrəman olmasından xəbər verir. Təsədüfi deyil ki, A.Acalovun tərtib etdiyi «Azərbaycan mifoloji mətnləri» kitabında Koroğlu ilə bağlı rəvayətlər «İlkin əcdadlar. Mədəni qəhrəmanlar» başlığı altında verilib.⁶¹ Həmin başlıq altında verilən mifoloji rəvayətlərdə, eləcə də dastanın özündə Koroğludan qardaşsız bir qəhrəman kimi söhbət açılır. Qardaşsız mədəni qəhrəman olan Koroğluda ciddi və ironik obrazlara məxsus cəhətlər vəhdət təşkil edir. Bununla yanaşı, eposun bəzi əhvalatlarında əkiz qardaşlar motivinin də əlamətləri nəzərə çarpır. Bizcə, Koroğlu – Keçəl Həmzə qarşılaşması belə əhvalatlardan biridir. E.M.Meletinski Xoca Nəsrəddini ironik mədəni qəhrəmanlar sırasına daxil etdiyi kimi⁶², biz də Xoca Nəsrəddinin oxşarı olan keçəli mədəni qəhrəman sayır, Koroğlu – Keçəl Həmzə münasibətlərində ciddi və ironik mədəni qəhrəmanların qarşılıqlı əlaqəsinin izlərini görürük. Mif poetikasına görə, ironik mədəni qəhrəman kələkbazlığı ilə yalnız başqasını yox, həm də öz qardaşını aldadır. Məsələyə bu baxımdan yanaşaraq, Keçəl Həmzənin Koroğlunu aldatmasını qardaşın qardaşı aldatması hesab edirik.

4.4. Mərd-namərd qarşılaşmasında dramatiklik və komiklik

Koroğlunun davası Qıratı oğurlayıb ağ günə çıxmaq istəyən Keçəl Həmzələrlə yox, Qıratı oğurlatdırıb Çənlibeli alt-üst etmək niyyətində olan namərdlərlədirsə, onda eposdakı mərd-namərd qarşılaşmasının incəliklərinə enmədən ötürmək çətindir. Bu qarşılaşmanın incəliklərinə necə enməmək olar ki, dastandakı şeirlərdə tez-tez «mərd» («comərd»), «namərd» («müxənnət») sözlərinə rast gəlirik və eposdakı əsas konfliktin kimlər arasında cərəyan etdiyini həmin sözlər döndənə nəzər-diqqətə çatdırır.

⁶¹ Azərbaycan mifoloji mətnləri / Tərtib edən A.Acalov. Bakı: Elm, 1988, s.49

⁶² Мелетинский Е.М. Герой волшебной сказки. Москва: Изд-во Восточной Литературы, 1958, с.10

Koroğlu və onun dəlilərinin qarşısında duruş gətirə bilməyən, üzbəüz döyüşdə yalnız məğlub olmağın acısını dadan müxənnətlər gecəgündüz qurğu qurmaq, quyu qazmaq barədə düşünürlər. Burada «quyu qazmaq» ifadəsini elə-belə, sözgəlişə işlətmirik. Nəzərə çatdırırıq ki, «Koroğlu» eposunda quyu obrazı xüsusi yer tutur. Bu obraz başlanğıcını, heç şübhəsiz, «kiminsə ayağının altında quyu qazmaq» (yəni «kimisə tələyə salmaq») ifadəsindən götürür və bu ifadə eposda həm hərfi, həm də məcazi mənada işlənir. Koroğlunu məğlub etməyin başqa bir yolunu görə bilməyən Bayazid paşası hiylə işlətmək qərarına gəlir və bu məqsədlə şəhərin kənarında – Çənlibeldən gələn yolun sağında və solunda birbirindən bir ağac aralı yeddi quyu qazdırır, quyuların üstünü çör-çöplə örtürür ki, Koroğlu və dəlilərini həmin quyulara salsın.

Dastanın həm M.H.Təhmasib nəşrində, həm də Paris nüsxəsində Bolu bəyin Koroğlunu dustaq edib, quyuya salmaq əhvalatı var. Bu əhvalatlarda, xüsusən Paris nüsxəsindəki quyu əhvalatında dustaqlıq sıxıntısı Koroğlunun gur səsinə və yeyib-içmək ehtirasını zəiflədə bilmir. Özünü tox tutmaq, gur səsinə və yeyib-içmək ehtirasını bir az da artırıb paşa qızının diqqətini cəlb etmək quyudan çıxmağın üsulları sırasına daxildir. Quyuya salmaq kimi, quyudan çıxmaq yolları da o dərəcədə diqqət mərkəzində dayanır ki, eposda ayrıca Kankanoğlu obrazı yaradılır. Kasıb bir quyuqazanın oğlu olan bu cavan zirzamidən zindana lağım atıb, Koroğlu dəlisini dustaqlıqdan azad edir. Göründüyü kimi, müxənnətlərin qurduğu tordən qurtarmaq üçün Koroğlu və onun silahdaşları müxtəlif çətinliklərdən keçməli, yeri gələndə qılınc, yeri gələndə ağıl işlətməli, bir çox hallarda isə paşa qızlarının və Kankanoğlu kimi dostların köməyinə arxalanmalı olurlar. Mərdi-mərdanə vuruşmaq yolunu seçən Koroğlu və onun silahdaşlarının kələyə əl atması müxənnətlərin qazdığı quyudan xilas olmaq üçündür. Mərdin kələyi namərdin kələyindən irəli gəlir və diqqət yetirilməli, şərh edilməli məsələlərdən biri həmin nöqtədə ortaya çıxır: Koroğlu obrazında mərdanəliklə kələkbazlıq toqquşur, eposdakı dramatik və komik əhvalatların bir çoxu bu toqquşma nəticəsində baş verir. Koroğlu «mərdlik» adlandırdığı idealın əsirinə çevrildiyindən bir neçə dəfə aldanır və bu aldanmağın nəticəsində başına ağlamalı və gülməli işlər gəlir. Koroğlunun Keçəl Həmzə və İmirzə adlı bir qula inanmağı kasıb-kusuba rəhm hissi ilə bağlıdırsa, onun Bolu bəyə inanmağını bu məntiqlə izah etmək, təbii ki, mümkün deyil. Koroğlunun Bolu bəyə aldanması mərdlik məsələsinin sadələşməsinə başa düşülməsi ilə daha çox izah edilə bilər. Bolu bəyin müxənnət adam olduğu Koroğluya qabaqcadan bellidir. Çənlibelə xəlvəti yürüş edib, Koroğlunu ələ keçirmək niyyətində olan Bolu bəylə açıq meydanda döyüşdükdən, ona qulaqburması verdikdən sonra Koroğlu ağlasığmaz addım atır – öz xoşu ilə düşməyə təslim olur. Əlbəttə, bu epizod bizim üçün, yəni real düşüncə ilə yaşamağa üstünlük verən çağdaş dinləyici üçün gözənilməz olsa da, mərdlik barədə özünəməxsus təsəvvürü olan aşıq üçün

gözlənilməz deyil. Aşıq bu qənaətdədir ki, Koroğlunun öz xoşu ilə Bolu bəyə təslim olması əsl mərd hərəkətidir. Düşmən qarşısında Koroğlunun bu cür davranmasının təsadüfi yox, səciyyəvi olduğunu dastanın Paris nüsxəsindəki Koroğlu – Bolu bəy əhvalatı və bəzi başqa əhvalatlar da təsdiq edir. Aşıq libası geyib, dəliləri qurtarmağa gələn Koroğlu Həsən paşanın sarayında yeyib-içəndən sonra «adam gərək duz-çörəyə xəyanət etməsin» əxlaqı ilə üz-üzə dayanmalı olur. M.H.Təhmasib nəşri ilə müqayisədə Koroğlunun o qədər də ideallaşdırılmadığı və onun «yaramaz» cəhətlərinin təsvirinə gen-bol yer verildiyi Paris nüsxəsində duz-çörəyə görə müxənnətə güzəştə getməkdən danışılırsa, bu o deməkdir ki, mərdlik, həqiqətən, eposdan qırmızı xətt kimi keçən məsələdir. Mərdlik əxlaqına sadələvhəçəsinə sadıq qalan məqamlarda Koroğlunun başına nələr gəldiyini isə Bolu bəylə bağlı əhvalatlar daha qabarıq şəkildə göstərir. Özünün dustaq kimi Hasan paşaya təhvil verilməsinə razı olmaq Koroğlunun qolları zəncirlə möhkəm-möhkəm bağlanır. Bu azmış kimi Bolu bəy atı səyirdib var gücü ilə Koroğlunun başına ağır qılınc zərbəsi endirir. Koroğlunu qolları zəncirli görəndə Xoca Əzizə elə gəlir ki, Koroğlu dəli olub, onu pira aparırlar.⁶³ Bu səhnə mərdanə düzlüklə nəmərdçəsinə hiyləgərliyin qarşılaşmasından doğan bir səhnədir. Təsadüfi deyil ki, özünü qurdla, bəbirlə, nərlə, aslanla müqayisə edən Koroğlu Bolu bəy kimi müxənnətləri tülkü adlandırır və eposda mərd-namərd münasibətləri yeri gəldikcə aslan-tülkü tutuşdurulması ilə ifadə olunur. Koroğlunu «al dil ilə tutan» Bolu bəylər Koroğlu dəlilərinin də nəzərində məhz tülkü xislətlidir. Bolu bəylərin tülkü adlandırılmasına səbəb onların qorxaq, yaltaq və bic olmasıdır. Koroğlunun dad-aman elədiyi işlərdən biri məhz biclik, vələdüznalıqdır.

Tülkü xislətli adamlara aldanması, bic əyyamında: «Tüfəng çıxdı, mərdlik getdi ay haray», – deyib qılıncı yerə qoyması Koroğlu obrazının nə yenilməzliyinə xələl gətirir, nə də kələkbazlığına. Sadəcə olaraq aşıq folklorun ənənəvi qarşılaşdırma üsulundan istifadə edir və ziddiyyət təşkil edən tərəfləri qarşılaşdırmaqla qəhrəmanın kimliyini bizi daha qabarıq şəkildə çatdırmaq istəyir. Aşığın demək istədiyi budur ki, Koroğlunun yenilməzliyi mərd adamın yenilməzliyi olduğu kimi, Koroğlunun kələkbazlığı da mərd adamın kələkbazlığıdır. Koroğlunun qılınc çalıb, qan tökməyini müxənnətin arxadan zərbə vurmağına tay tutmaq mümkün olmadığı kimi, Koroğlunun fənd-fel işlətməyini də müxənnətin mərde tor qurub, quyu qazmağına tay tutmaq olmaz.

Nəticə hissəsində dissertasiyanın əsas tezis və müddəaları diqqətə çatdırılır.

⁶³ Koroğlu / Nəşrə hazırlayanı M.H.Təhmasib. Bakı: Gənclik, 1982, s.211

Dissertasiyanın əsas müddələri müəllifin aşağıdakı kitab və məqalələrində əks olunub:

1. Azərbaycan xalq gülüşünü öyrənməyin bəzi məsələləri // Azərbaycan EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu Gənc Alimlər Şurasının «Azərbaycan folklorşünaslığı məsələləri» mövzusunda keçirdiyi Elmi Konfransın materialları. Bakı, Elm, 1989, s. 35-44.
2. Psixoloji nəsr və folklor // M.İmanov. Müasir Azərbaycan nəsrində psixologizm. Bakı, Elm, 1991, s. 86-112.
3. Heyvanlarla bağlı nağıllarda gülüş // Gənc ədəbiyyatşünasların Respublika Konfransının tezisləri. Bakı, Elm, 1992, s. 25-26.
4. Xalq gülüşünün poetikası. Məsələnin qoyuluşuna dair // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XIV kitab. Bakı, Səda, 2003, s. 70-88.
5. Xalq gülüşü və arxaik qarşıdurmalar // «Dədə Qorqud» toplusu. Bakı, Səda, 2003, № 2, s. 40-49.
6. Qızıl saçlı qəhrəman və keçəl // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XV kitab. Bakı, Səda, 2004, s. 118-134.
7. Xalq gülüşünün magik mahiyyəti // «Dədə Qorqud» toplusu. Bakı, Səda, 2004, № 1, s. 68-82.
8. «Dədə Qorqud kitabında dəli obrazı // «Dədə Qorqud» toplusu. Bakı, Səda, 2004, № 3, s. 22-39.
9. «Koroğlu» eposunda dəli obrazı // Elmi axtarışlar, XI kitab. Bakı, Nurlan, 2004, s. 3-14.
10. Koroğlu və Keçəl Həmzə // II Uluslararası Folklor Konfransının materialları. Bakı, Səda, 2004, s. 280-285.
11. Bəktəşi lətifələrinin baş qəhrəmanı // Məruzələr. Bakı, Elm, 2005, № 2, s. 173-177.
12. «Koroğlu» eposunda quyu obrazının semantikasi // Məruzələr. Bakı, Elm, 2005, № 3, s. 164-168.
13. Novruz mərasimlərində komik fiqurlar // «Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası» toplusu. Bakı, Elm, 2005, s. 120-124.
14. Xalq gülüşü: terminlərdən irəli gələn bəzi çətinliklər // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XVI kitab. Bakı, Səda, 2005, s. 94-102.
15. Qorqud, Burkut və bəktəşi // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XVII kitab. Bakı, Səda, 2005, s. 107-118.
16. «Koroğlu» eposu: mərd-namərd qarşılaşmasında dramatiklik və komiklik // «Dədə Qorqud» toplusu. Bakı, Səda, 2005, № 1, s. 54-65.
17. Dərvişlər: sehrkarlıq və oyunbazlıq // «Dədə Qorqud» toplusu. Bakı, Səda, 2005, № 4, s. 49-67.
18. Folklorda ağıllı və axmaq paraleli // Elmi axtarışlar, XVI kitab. Bakı, Səda, 2005, s. 26-29.
19. Folklorda komik yalan // Elmi axtarışlar, XVII kitab. Bakı, Səda, 2005, s. 3-8.

20. Lətifələrdə poetika və genezis məsələləri // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XVIII kitab. Bakı, Səda, 2005, s. 82-90.
21. Folklarda uydurma hökmdar motivi // III Uluslararası Folklor Konfransının materialları. Bakı, Səda, 2005, s. 266-270.
22. Xalq gülüşünün həyatvericilik mahiyyəti // «Azərbaycan» jurnalı. Bakı, Azərbaycan, 2005, № 9, s. 195-200.
23. Gülüşün arxaik kökləri. Monoqrafiya. Bakı, Elm, 2005, 186 s.
24. Meydan tamaşaları və Molla Nəsrəddin lətifələri // Mədəniyyət dünyası, X buraxılış. Bakı, ADMİU, 2005, s. 215-219.
25. Eposda gülüş // Elmi araşdırmalar, VIII buraxılış. Bakı, Elm, 2006, s. 209-211.
26. Arxaik parodiya: hökmdar və təlxək // «Azərbaycan» jurnalı. Bakı, Azərbaycan, 2005, № 2, s. 178-183.
27. Yalançı pəhləvan. Obrazın arxaik mahiyyəti // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XIX kitab. Bakı, Səda, 2006, s. 32-40.
28. Folklarda janrların paralelliyi: nağıl və qaravəlli // Tədqiqlər. Bakı, Elm, 2006, № 3, s. 5-10.
29. Xalq gülüşünün mənşəyi və nəzəri əsasları // Mədəniyyət dünyası, XI buraxılış. Bakı, ADMİU, 2006, s. 287-296.
30. Qazan xan və Molla Nəsrəddin, yaxud mif və antimif // «Dədə Qorqud» toplusu. Bakı, Səda, 2006, № 2, s. 3-11.
31. «Bamsı Beyrək» boyunda yalançı adaxlı // «Dədə Qorqud» toplusu. Bakı, 2006, s. 16-22
32. Xalq gülüşünün poetikası. Monoqrafiya. Bakı, Elm, 2006, 268 s.

Müəllifin monoqrafiyalarına aid rəylər:

1. Kamran Əliyev (filologiya elmləri doktoru, professor). Xalq gülüşünün özəllikləri (Müəllifin «Gülüşün arxaik kökləri» monoqrafiyası haqqında). M.Kazımoğlu. Gülüşün arxaik kökləri. Bakı, Elm, 2005, s. 3-6.
2. Xanəli Kərimli (filologiya elmləri namizədi). Arxaik köklərə çağdaş baxış (Müəllifin «Gülüşün arxaik kökləri» monoqrafiyası haqqında). «Mövqe» qəzeti, 25 aprel 2006-cı il.
3. Seyfəddin Rzasoy (filologiya elmləri namizədi). Azərbaycan gülüşü etnik özünüifadə kodu kimi Muxtar Kazımoğlunun yaradıcılığında (Müəllifin «Gülüşün arxaik kökləri» monoqrafiyası haqqında). «Dədə Qorqud» toplusu, 2006, № 2, s. 155-165.
4. Arif Məmmədov, Paşa Əlioğlu (filologiya elmləri namizədləri). Dədə Qorquddan Molla Nəsrəddinə qədər və yaxud xalq gülüşünün poetikasından bəhs edən qiymətli tədqiqat əsəri (Müəllifin «Xalq gülüşünün poetikası» monoqrafiyası haqqında). «Xəzər» qəzeti, 3 fevral 2007-ci il.

Z. Kazımoğlu
47

Генезис и поэтика смеха в азербайджанском фольклоре

РЕЗЮМЕ

Смех встречается во всех жанрах фольклора за исключением образцов траурных церемоний. Охват разных литературных видов и жанров, а также занятие важного места в фольклоре обнаруживает необходимость системного исследования народного смеха.

Настоящая диссертация, появившаяся из этой необходимости ставит главной целью изучение генезиса и поэтики смеха в азербайджанском фольклоре.

Диссертация состоит из введения, четырех глав, заключения и списка использованной литературы. Во введении отмечается актуальность темы, рассматривается в общих чертах история ее изучения, определяется цель и обязанности исследования, доводится до внимания его научная новизна, практическая важность и теоретико-методические основы.

Первая глава диссертации называется «Магическая и эстетическая сущность народного смеха». В этой главе архаические корни народного смеха берутся как основной источник и точка опоры выявления его общей эстетической сущности. Отмечается, что смех, по своему происхождению связанный с образом солнца, в архаической системе мировоззрения является символом зарождения и жизни. В результате восприятия смеха как символ зарождения и жизни, в сказках из смеха красавиц необычного происхождения появляются цветы, спасение принцев от неизлечимой болезни и смерти становится возможным посредством смеха.

Смешное слово, смешная игра с древних времен считались важным средством для оказания магического действия на природу. Исполнявшиеся смешные песни и поставленные сцены типа «Коса-коса» при наступлении весны именно служили цели воздействовать плодородности. Древние пастушеские обряды («саячы тамашалары») и пастушеские песни («саячы сёзляри») так же носили те функции. Наши предки, желавшие достичь прироста в животноводстве, проводили пастушеские обряды («саячы тамашалары») и пели пастушеские песни («саячы сёзляри»).

Представления о Среднем мире, встречающиеся в тюркской мифологии, оставили свои следы и в народном смехе. В комических фольклорных текстах конфликт происходит не между позитивной и отрицательной сторонами, резко отличавшимися друг от друга, а именно между сторонами, занимающими средние позиции. В сказках

о животных борьба больше происходит не между добром и злом, а появляется в виде борьбы хитрого с разиней, и действия животных основываются не на нравственные нормы, а на «животную волюность». В комических сказках и анекдотах падишах, кадий, купец и другие образы представляются как жестокие, скупые и глупые, тогда как Плешивый, Молла Насреддин, Бахлул Дананде и другие главные герои также не считаются воплощением позитивности. Позиция добра и зла в комических фольклорных текстах основательно отличается от их позиции в некомических фольклорных текстах. В комических фольклорных образцах преграды между добром и злом гораздо уменьшаются, хороший и плохой сливаются, и различать их становится не очень-то легко.

В комических фольклорных текстах поиск критикуемого лица и критикуемой модели мира не оправдывает себя. Потому что в народном творчестве критикующий индивидуум является составной частью критикуемого мира. В фольклоре комический герой больше чем высмеивать окружающих, смеется вместе с окружающими и себя не различает от объектов критики. Молла Насреддин как затейник в праздничных весельях всегда находится среди народа и вместе с ним. При том понятие народ включает в себя наряду с семьей, близкими и соседями Молла Насреддина и властвующих. Молла Насреддин, люди, общающиеся с ним, те, которых он высмеивает и смешит, составляют единый организм. Все комические приключения происходят внутри этого организма. Из-за проявления себя внутри единого организма, правдивый вора, щедрый скупого, справедливый несправедливого, ребенок старика, здоровье болезни, жизнь смерти не отвергают, а наоборот дополняют.

Вторая глава диссертации называется «Генезис комических образов». В этой главе на центр внимания выводятся образы комического Дервиша и Плешивого. Считается, что у дервишей, мифологических по своему происхождению и комического Дервиша - главного героя бекташитских анекдотов существуют признаки столкновения древнего тюркского мировоззрения с исламскими заповедями. Широкое использование шуток с исламскими святыми отличает бекташитские анекдоты от других групп анекдотов.

В бекташитских анекдотах смех с критическим содержанием отличается от архаического смеха, не направленного на критику кого-то или чего-то, проявившегося только в качестве выражения чувства радости. Но из-за того, что основным оружием борьбы является шутовство (затей) бекташитский дервиш во многом напоминает Моллу Насреддина и Бахлула Дананде. Бекташитский дервиш, опоясанный с деревянным мечом, действуя как Бахлул Дананде, садившийся на тро-

стниковою коня и Молла Насреддин, выдавший себя за глупого, стоит на одном ряду с окружающими его людьми. Бекташитский дервиш даже не допускает ставить себя выше критикуемого им общества.

В образе Плешивого наблюдаются признаки доброжелательных сверхъестественных сил, демонических существ и златовласого героя. Богатырство златовласого героя, положительное действие доброжелательных сверхъестественных сил на природу и хитрость дьявола, отражаясь в лице Плешивого, превращают этот образ в своеобразный символ силы. Своеобразие, прежде всего, кроется в умении менять облик и войти в образ другого. Образ Плешивого, скрывающий свою настоящую суть за внешними приметам, вместе с образами Коса и Тяка образует единую художественную систему в нашем фольклоре. Как Коса скрывает свою эротическую силу за безбородостью (скопчеством), Тяка свою половую силу маскирует холощениостью, так и лысый свое богатырство маскирует своими лишениями, свою красоту невзрачностью.

В третьей главе диссертации, названной «Мифологическая пародия» обсуждаются параллели падишах и шут, богатырь и псевдобогатырь, правда и ложь, умный и глупец. Эти параллели как характерные образцы пародии в фольклоре впервые устанавливаются в истории фольклористики и затрагиваются в качестве отдельного предмета исследования.

Отмечается, что внешне основная работа шута состоит из развлечения падишаха, его развеселения в моменты расстройств. А его скрытая функция состоит в том, чтобы, одеваясь в одеяния властелина привлекать злые духи к себе и спасать его от будущих невзгод. Это верование ярко вырисовывается в преданиях и анекдотах о Чингисхане и Майкы, Шахе Аббасе и Кальнийяте, Тамерлане и Молле Насреддине.

Комические образы труса и лентяя на самом деле являются пародиями образов богатырей. Если шут больше имитирует мудрость властелина, то трус имитирует его богатырство. Появление сказочных героев труса и лентяя как действительных образцов пародии подтверждает и другие примеры пародии в сказках. Мы становимся свидетелями превращения купца, кудесника, разбойника также в предмет пародии.

В фольклоре параллельность текстов, построенных на «правде» и «лжи» образована исходя из той же потребности, что и параллельность «серьезных» и комических образов. Как псевдобогатырь превращается в пародию действительного богатыря, так и небылица, построенная на выдумках, превращается в пародию сказок и эпосов, построенных на «действительности». Как псевдобогатырь дает толчок настоящему богатырю, так и небылица комического содержания дает толчок повествованию сказок и эпосов трагического содержания.

Признаки пародии более ярко проявляются в примере выдачи себя за глупца. Молла Насреддин и Бахлул Дананде, выдавшие себя за глупцов и превращающиеся в комический «вариант» разумных людей, обретая широкую вольность, получают возможность совершать дела напротив. Быть «собеседником» луны на небе, дерева, домашней птицы, или же плова на земле войдя в роль мифических героев, представляющих природу как человека, являются характерными сценами совершения дела напротив, игры в глупость.

Четвертая глава диссертации исследует проблему смеха в героическом эпосе. Отмечается, что пренебрежение богатырей «Деде Коркута» и «Кероглы» законами общества, их преступление норм поведения и совершение ими неожиданных поступков, создают почву для изображения полусерьезных - полушуточных сцен в эпосе. Рассмотрение отважности, задора, создающих почву для комизма служит ключом для правильной оценки таких необычных образов как Дели Домрул, Дели Гарчар, их уму непостижимых действий (например, вызов к ангелу смерти, поднятие руки на Деде Коркута).

В этой главе диссертации обращается особое внимание на хитрости Кероглы, его схожие черты с Кечал Хамзой, и впервые в фольклористике категория комизма привлекается к изучению с приемы мужества и подлости.

Из наблюдений в героических эпосах, а также других жанрах фольклора заключается, что комизм оказывает основательное действие на структуру героя, и предотвращая чрезмерную идеализацию вносит разнообразие в содержание текста.

Genesis and poetics of laughter in Azerbaijan folklore

SUMMARY

The laughter is met in all genres of folklore with the exception of texts of mournful ceremonies. National laughter's containing of different literary forms and genres, as well as its occupation of necessary place in folklore displays the necessity for its systematic research.

The present dissertation, arisen from the mentioned necessity makes its aim to research genesis and poetics of laughter in Azerbaijan folklore.

The dissertation consists of introduction, four chapters, conclusion and list of used literature. In the introduction it is noted the actuality of the theme, history of its research is regarded in common features, aim and functions of the investigation are defined, its practical significance and theoretical-methodological importance are brought to notice.

The first chapter of the dissertation is named as «Magic and esthetic essence of national laughter». In this chapter the archaic roots of the national laughter is regarded as the main source and fulcrum of revealing its general esthetic essence. It is noted that the laughter, connected with image of the sun due to its origin, is considered a symbol of birth and life in the archaic system of outlook. In result of perceiving of the laughter as a symbol of birth and life, in the fairy tales the flowers are occurring from the laughter of beautiful girls of unusual origin, it becomes possible to save princes from incurable diseases and death by means of laughter.

Ridiculous word and funny game have been considered significant means for exerting magic influence on the nature. Played ridiculous songs and scenes such as "Kosa-kosa", staged on the beginning of spring namely served to contribute to fertility. Ancient shepherd ceremonies ("sayachi tamashalari") and shepherd songs ("sayachi sozlari") as well have fulfilled the same functions. Our forefathers willing increasing in husbandry considered necessary to stage shepherd ceremonies ("sayachi tamashalari") and sing shepherd songs ("sayachi sozlari").

Conceptions about the Average world, met in Turkic mythology, have left the traces in national laughter as well. In comic folklore texts the conflict occurs not between the positive and negative sides sharply distinguished from each other, namely between the sides occupying average positions. In fairy tales on animals struggle occurs mostly not between goods and evil, but appears as struggle of the artful with the gawk, and actions of animals are based not on moral norms, but on «animal freedom». In comic fairy tales and jokes padishah, cadı, merchant and other images are repre-

sented as severe, avaricious and silly whereas Bald, Molla Nasreddin, Bahlul Danande and other main heroes also are not considered as an embodiment of positivity. The position of goods and evil in comic folklore texts thoroughly differs from their position in non-comic folklore texts. In comic folklore texts barrier between goods and evil decrease much, bad and malicious merge, and it is not so easy to distinguish them.

In comic folklore texts search of the criticizing person and criticized model of the world does not prove to be correct. Because, in national arts the criticizing individual is a component of the criticized world. In folklore the comic hero more than to deride associates, laughs together with associates and does not distinguish himself from objects of criticism. Molla Nasreddin as the amusing person in festive merriments always is among people and together with them. At that same time the conception of people also includes rulers alongside with Molla Nasreddin's family, relatives and neighbours. Molla Nasreddin, people communicating to him, those that he makes laugh and derides, make a whole organism. All comic adventures occur inside this organism. Because of display within a whole organism, truthful does not reject the thief, generous the avaricious, fair the unfair, the child the old man, health the illness, a life the death, but on the contrary they complete each other.

The second chapter of the dissertation refers to «Genesis of comic images». In this chapter comic images of Dervish and Bald are deduced to the center of attention. It is considered, that there are attributes of collision of ancient Turkic outlook with Islamic precepts at dervish, mythological on the origin and comic Dervish - the main hero of Bektashi jokes. Wide use of jokes with Islamic sacred persons distinguishes Bektashi jokes from other groups of jokes.

In Bektashi jokes the laughter with the critical contents differs from the archaic laughter which has not been directed to criticism of someone or something, shown only as the expression of the feeling of pleasure. But owing to that the basic weapon of struggle is buffoonery (diversion), Bektashi dervish in many respects reminds of Molla Nasreddin and Bahlul Danande. Bektashi Dervish, bearing a wooden sword, operating as Bahlul Danande, sitting on a reed horse and Molla Nasreddin who was giving himself out for the fool, stands on one line with people surrounding him. Bektashi Dervish does not suppose at all to put himself above a society criticized by him.

In image of Bald features of benevolent supernatural forces, demonic creatures and the gold-haired hero are observed. Heroism of the gold-haired hero, positive influence of benevolent supernatural forces on the nature and cunning of a devil, being reflected on behalf of Bald, transform this image into an original symbol of force. Originality, first of all, is

covered in skill to change shape and assume an image of another. The image of Bald, hiding the true essence behind external signs, together with images of Kosa and Taka forms one art system in our folklore. As Kosa hides the erotic force behind eunuch being, Taka masks his male being with emasculation, and Bald masks heroism with the deprivations and his beauty with plainness.

In the third chapter of the dissertation, named «Mythologic parody» padishah and buffoon, hero and a pseudo-hero, the truth and lie, clever and the fool parallels are discussed. These parallels are established as characteristic samples of a parody in folklore for the first time in a history of folklore study and regarded as a separate object of research.

It is marked, that externally the basic work of buffoon consists of entertainment of padishah, amusing him at the moment of upset. And his latent function will be, that, putting on attires of padishah to involve malicious spirits in himself and save him from the future miseries. This belief brightly appears in legends and jokes about Chingis-khan and Mayki, Shah Abbas and Kalniyyat, Tamerlan and Molla Nasreddin.

Comic images of the coward and the idler actually are parodies of images of heroes. If buffoon simulates mostly wisdom of the lord the coward simulates his heroism. Occurrence of fantastic heroes of the coward and the idler as valid samples of a parody confirms also other examples of a parody in fairy tales. We become witnesses of transformation of a merchant, the magician, the robber also to a subject of a parody.

In folklore parallelism of the texts constructed on «truth» and «lie» is formed proceeding from the same need, as parallelism of «serious» and comic images. As the pseudo-hero turns to a parody of the valid hero, the fable constructed on inventions as well, turns to a parody of fairy tales and the eposes constructed on «validity». As the pseudo-hero gives a push to the true hero, so the fable of the comic contents gives a push to a narration of fairy tales and eposes of the tragic contents.

Features of a parody are more brightly shown in an example of posing as the fool. Molla Nasreddin and Bahlul Danande, giving out for fools and turning into comic «variant» of reasonable people, finding a wide liberty, receive an opportunity to make affairs opposite. To be «interlocutor» of the moon in the sky, a tree, poultry, or plov on the ground assuming a role of the mythical heroes, conceiving the nature as the person, are characteristic stages of fulfillment of an affair opposite, games in nonsense.

The fourth chapter of the dissertation investigates a problem of laughter in the heroic epos. It is marked that «Dede Korkut» and «Koroglu» heroes' neglect of laws of a society, their breaking of norms of behaviour and fulfillment of unexpected acts by them create ground for portraying the half-serious – half-comic stages in the epos. Consideration of bold-

ness, the enthusiasm, creating ground for comedy serves as a key for correct evaluation of such unusual images as Deli Domrul, Deli Garchar, and their incomprehensible actions (for example, challenge to an angel of death, a raising of a hand on Dede Korkut).

In this chapter of the dissertation the special attention paid to cunningness of Koroglu, his common features with those of Kechal Hamza, and for the first time in folklore study the category of comedy is involved in studying from a prism of courage and meanness.

It is concluded from observation of heroic eposes, and also other genres of folklore, that the comedy has thorough effect on structure of the hero, and preventing excessive idealization relieves the monotony of the contents of the text.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ФОЛЬКЛОРА**

На правах рукописи

МУХТАР КЯЗЫМ ОГЛЫ ИМАНОВ

**ГЕНЕЗИС И ПОЭТИКА СМЕХА
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ**

10.01.09 – Фольклористика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора филологических наук

БАКУ – 2007